

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1986 — Ч. 5 (301)

І. Качуровський: ПОЕЗІЇ

**ОСТАННЯ РОЗМОВА
З БОГДАНОМ НИЖАНКІВСЬКИМ**

Р. Енрайт: МАЛЯРСТВО НАТАЛКИ ГУСАР

І. Лучечко: УКРАЇНЦІ В РУМУНІЇ

Є. Стахів: ОУН НА НАДДНІПРЯНЩИНІ

Л. Плющ: ТАМ, ЛІВІШЕ СЕРЦЯ...

**Анна-Галя Горбач: ВАСИЛЬ СТУС У СПОГАДАХ
ТА ВІДГУКАХ ЧУЖОМОВНОЇ ПРЕСИ**

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Я. Гніздовського. Документи і матеріяли. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19-ого до 1980-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Емма Андіївська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макаренка.

Чергова збірка сонетів Емми Андіївської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюр-морти й краєвиди», «Вігільії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

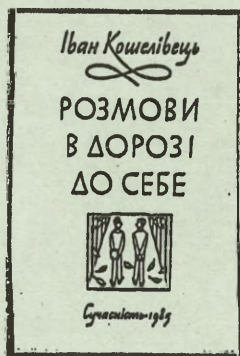
Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати на своєму шляху.

Ціна: 20 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1986

Ч. 5 (301)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МІУНХЕН**

«SUČASNIST» — MAI 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Богдан Бойчук, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймс Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Ігор Качуровський*: П'ять різних поезій.
9 *Василь Сокол*: Вікна виходять на захід (III).
24 *Райнер-Марія Рільке*: Ніч перед далекою дорогою. З німецької переклала *Марина Приходько*.
27 Остання розмова з Богданом Нижанківським. *Провів Богдан Бойчук*.

МИСТЕЦТВО

- 35 *Роберт Енрайт*: Відчайдушні пошуки українського: найновіше малярство Наталки Гусар.
44 *Юрій Бережницький*: Ікона — теологія в кольорах.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 *Іван Лучечко*: Українці за румунською заслоною.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 64 *Марта Богачевська-Хом'як*: Неурядова жіноча конференція "Форум" у Найробі.
73 *Войтек Войскови*: Європа майбутнього.
78 *О. Ж.*: Реальність, де ж вона?

СПОГАДИ

- 86 *Свєген Стахів*: ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН).

СТОРІНКА ЧИТАЧА

- 95 *Павло Турула*: Про журнали — українську «Сучасність» і польську «Культуру». Порівняння та подібності.
96 Просимо виправити

НА СМЕРТЬ ПОЕТА

- 97 *Леонід Плющ*: Там, лівіше серця... Вбивство поета.
111 *Анна-Галя Горбач*: Василь Стус у спогадах та відгуках чужомовної преси.
122 *Сергій Солдатов*: Пам'яті Василя Стуса.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

- 126 До читачів і прихильників «Сучасности».
127 Подяка жертводавцям
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

П'ЯТЬ РІЗНИХ ПОЕЗІЙ

Ігор Качуровський

LA COSTA DEI POETI

Спершу — храм Астарти, потім — храм Венери,
А тепер церковця згорблено стоїть.
Вимивало море в берегах печери,
Щоб якось розвіять сум тисячоліть.

Де самотній Данте — ближче б до Тоскани! —
В монастир відлюдний завітав колись,
Там поетом, мабуть, чи не кожен стане,
Бож краси довкола — тільки подивись!

В даліні — вітрило, або, може, хмарка.
Мармурові кручі, небо і вода.
Де тепер ішли ми — там ходив Петрарка,
Що блукав світами, як Скворода!

Мармурові гроти і барвисті скелі,
В переплеску хвилі — "музика октав"...
Звідси плавав Байрон до будинку Шеллі
І в ряди потрійні риму заплітав.

На горбах оливи, як у Гетсимані,
Прикорні порожні, віти прастарі.
У вінку терновім, в ранішнім тумані,
Там Христа побачив Льоренс на зорі...

1986

ФРЕСКА В АССІЗІ

В монастирях, в соборах і каплицях
(Перелічити — буде фоліант!)
Є стільки Одигітрій і Орант
Зі смутком а чи радістю на лицах.

Але в краю сонетів і фацетій,
Де найдзвінкіші музика і сміх,
Мадонна є, відмінна від усіх,
На древній фресці П'єтро Льоренцетті.

Пречиста Мати. На руках Дитина.
Джованні і Франческо в сьайві свіч.
І бачиться по виразу облич:
Благословення ждуть вони від Сина.

Ще йому майбутнє не розкрите,
І нерішучість — в рухові Христа,
І він очима в Матері пита:
Котрого з двох тепер благословити?

А Мати — мудра й бистра на пораду
І горда за свого одинака.
І, потай, знак дає її рука:
Благослови того, що там позаду...

Там, правобіч, стоїть святий Франческо...
... Благословенна будь, нетлінна фреско!..

1985

АВРІКУЛЯРІЯ*

В пізнім парку у соняшні дні
Злотна повінь на синім екрані.
Та поглянь: у глухій гущині
Зайнялись фантастичні вогні
Проти сонця — брунатно-багряні.

Як ворожка, стара бузина
Чаклування вигадує хитрі.
Розлилася навкіл жовтина,
І терпкавість сухого вина
Від опалого листу в повітрі.

А сп'яніла ворожка, в журі,
Листопадів шелести слуха.
Гріє сонце суглоби старі,
І від них проросли на корі —
Кажуть німці, що Юдині вуха...

1985

---

* "Китайські" гриби.

В ГОСТЯХ У АННЕТИ ФОН ДРОСТЕ

Ми оглядали замок, де жила,
Похована живою, поетеса,
Зоріючи, як півпрозора мла
На озері вгорта ранкові плеса.

... Тисячолітня гордість темних веж,
Вмуровані у скелю каземати...
Це тут уперше чули звук гармати
Заглибини зелених узбереж.

А там — Констанца, де спалили Гуса,
І хоч кострище витліло дотла,
Проте святої мудрости спокуса
Понад Європу димом попливла.

І Райхенав, де писано предивний
Для трірського єпископа псалтир,
Що згодом трапив, залишивши Трір,
До рук Гертруди — польської князівни.

З Гертрудою, в добу кривавих бур,
Той кодекс мандрував все далі й далі...
І хтось докреслив п'ять мініатюр,
Які ми оглядали в Чівідале.

... Та думка вже вернулася назад —
В опочивальню до Аннети Дросте,
Над озеро, у синій сон свічад,
Що Драгоберт побачив з високости...

1980-1986

ПІСЛЯ ВІДВІДИН ПУЛЮЇВКИ*

Карлові Роговському

... Так само з ганку видно луки дальні
І над селом — крутий зелений краж.
А в тиші напівтемної вітальні —
Її руками зроблений коляж.

---

* Пулюївка — дім-музей нині покійних Олександра Пулюя та його дружини Альфреди фон Гогенталь.

Утульно висять і шаблі, й бандури —
Не взяв нічого Чорний Посланець.
Ось на ватрані пестрий куманець,
Он Крюкова старі мініятюри...

Напевно все це пригадали Ви:
Ще не розтали спогади в тумані...
Ось тільки Бах лишився на органі —
Недограні урвались молитви.

Ще, може, тут блукають їхні тіні,
Ще не з'явилися пожильці нові.
... І дивляться, мов очі неживі,
Забуті окуляри господині...

24 травня 1985

ВІКНА ВИХОДЯТЬ НА ЗАХІД (III)

Василь Сокіл

III

За три дні перебування гостя в домі Осадчих до нього, можна сказати, вже звикли як до свого. Навіть Федорові Семеновичу він здався не таким небезпечним, як могло спочатку здатися, бо, як виявилось, цей капіталіст-фабрикант ніяких ідеологічних диверсій не тільки не вчиняв, але й не замишляв. Хібащо той яешний порошок. Але, певно, його на цю провокацію ще там, в Америці, хтось напоумив — сам би він не додумався харчі везти "жертвам голоду"... Федір Семенович про це в вічі сказав Іванові Івановичу так гостро, що тому навіть соромно стало.

Гість не дуже охоче й з дому виходив. Більшість часу він був біля сестри, допомагаючи їй у господарстві. Це, між іншим, дуже сподобалося Федорові Семеновичу. З ним він і на виноградник з'їздив, хоча ніяких порад Іван Іванович дати не міг, бо ця галузь господарювання була йому незнайома. До того ж, на той час заходами Леоніда виноград уже був вигідно проданий.

Словом, Федір Семенович уже не почував клясової неприязні до нового родича. З яешного подарунка він таки добре поглузував, однак, сказав Льоні, що дарованому коневі в зуби не дивляться, і віддав його в розпорядження спритного зятя, порекомендувавши знайти можливості реалізувати той порошок.

За ці три дні якось і про дачні неприємності забулося. Ніхто про них не згадував. Всі зайняті були гостем. На четвертий день дядя Іван сповістив, що строк візити кінчається і йому пора повертатися до своєї туристської групи. І саме в той же день — такий збіг обставин! — Федора Семеновича знову запросили до райкому.

Федір Семенович пішов, і ми про те, що було в райкомі, дізнаємося в свій час. Тим часом повернемося до того місця, де вся ця історія почалася...

На подвір'ї, біля літньої веранди, Євген поставив мольберт. Він вирішив намалювати портрет дядька Івана. З одного боку, в нього було щире бажання показати родичеві свій талант, а з другого — настрої у нього був такий гидкий — взаємини з Марією

Закінчення з попередніх чисел.

остаточно погіршали після того ляпаса. Отже, щоб розвіятися, Євген і заходився малювати дядька Івана.

Дядько Іван спочатку відмовлявся — мовляв, не вартий він того малювання, проте, Євген упросив його.

— Ну, гаразд, — сказав дядько Іван. — Я тільки вдягну вишиту сорочку.

— Навіщо вишиту? — здивувався Євген. — Ви б краще одягли ту, що була на вас, у червоних плямах. Саме вона вас якнайвиразніше рекомендує. Тобто я вас, як художник, у ній бачу.

— А в мене її вже нема, — сказав дядько. — Ми помінялися з твоїм батьком. На знак дружби. Він мені свою вишиту, а я йому в плямах...

Євген знизав плечима.

— Ну що ж, одягайте вишиту...

Поки дядько Іван вийшов переодягнутися, Євген заходився підготувати фарби. Не помітив, як увійшла Надя з програвачем, який поставила на східцях веранди й завела платівку. Євгена це роздратувало:

— Не знайшла іншого місця?

— Я прийшла, щоб позадаватися новою піжамою. Глянь яка!

Піжама на ній, справді, була барвиста. Однак, Євген, навіть не глянувши, кинув:

— Перед Сонькою задавайся подарунками американського дядька!

— Ого! На цього дядька сподівайся! — з обуренням прошипіла Надя. — Ти ж розумієш, його подарунки! Хай він подавиться своїм яєшним порошком! А піжама це наша, вітчизняна! Не гірше закордонної!

— То ти патріотка! — поглузував Євген. — А взагалі, забирайся звідси зі своїми танцями! Краще пішла б матері допомогла в господарстві. Вона ж одна за всіх працює!

Надя спалахнула:

— Ти мені не вказуй, що робити. Сам ти батьківський нахлібник!

Євген ледве не шпурнув у неї палітру. Він аж побілів від люті.

— Ти чого в'їдаєшся? Вимітайся геть!

— Грубіян! — огризнулася Надя. — Не уявляю, як з тобою може жити Марійка... А втім, вона ж у тебе: єсть, капітане!

Євген відчув на своїй щоці жар ляпаса. Шаленіючи, крикнув:

— Ти підеш звідси? А то я...

— У-у, який грізний!.. Звірюка!

Наді давно вже не було, а Євген все ще не міг заспокоїтися. Це помітив і дядько Іван. Він подумав, що це через нього, і запобіжливо сказав:

— Може, не треба?.. Іншим разом намалюєш...

— Нічого, — буркнув Євген. — Це все дрібниці... Ви сідайте. Та сідайте, я вас прошу!

Дядько Іван аж злякався різкого тону Євгена і квапливо сів на стілець.

— Ти вже не клопочися, Женечко. Хай уже буде, як буде.

— Ви про що? — насторожився Євген, думаючи, що дядько знає про нелади з дружиною.

— Я кажу, малюй, і хай вийде так, як вийде...

Євген помовчав, розтираючи на палітрі фарби.

— Повинно вийти якнайкраще. Я халтурити не люблю, — сказав. — Сидіть вільно, не напружуйтеся, я не фотограф... Голову поверніть сюди, от так.

Залунала мелодія, повільна, тягуча — Надя завела платівку в кімнаті. Євген, малюючи, машинально почав наспівувати, але відразу урвав.

— Я взагалі працюю швидко. Переконався: менше часу витрачаю — краще виходить. Я вам покажу, в мене є два портрети... Один із них, це було давно, намалював буквально за десять хвилин. Будь ласка, голову вліво... А другий відколи малюю — і нічого не виходить. Тому, мабуть, що довго малюю...

Розмова урвалася, бо зайшов Володя, чимсь схвильований.

— Федір Семенович дома? — запитав.

— Чому так офіційно? — здивувався Євген. — Досі він був для тебе дядько Федя.

— Хто він для мене, я сам добре знаю. Так він дома?

— Батька немає дома.

Володя заходив по підвір'ю. Євген відклав набік палітру.

-- Перепочиньте, дядьку. Я свіжі фарби приготую.

Володя явно заважав своїм приходом. Євген спитав:

— І довго ти так будеш ходити? Що сталося?

Про те, що сталося, він скаже тільки Федорові Семеновичу, тільки дядькові Феді. Він скаже, як дядя згяньбив його. Щойно він одержав від свого товариша листа. З тим товаришем вони разом кінчали технікум, разом одержали в одне й те ж місто призначення. Тепер товариш приїхав на роботу й пише, що його дивує Володине запізнення. А найжахливіше те, що пише далі товариш. Дирекція підприємства нібито одержала листа від когось (тому товаришеві не сказали), де пишуть, що Володимир Нечай за призначенням не поїде, бо лишився в розпорядженні іншої організації... Володя тепер знає, що це за організація! Все це справа рук дяді Феді, Федора Семеновича Осадчого! І він тепер усе скаже йому в вічі! Тільки йому!

Євгенові Володя відповів:

— Тебе це не схвилює, якщо я скажу, що сталося...

Тим часом дядя Іван підійшов до мольберта, подивився на полотно, на якому накидані були загальні контури портрета. Переважали червоні та рожеві тони. Це здивувало дядю Івана — адже вдягнений був він у сорочку скромних сіро-блакитних кольорів.

— Взагалі, своєрідно, — сказав дядя Іван. — Дуже своєрідно. Бачите те, чого немає... Що ж вони, ці рожеві плями, мають означати?

— Я ж вам сказав, у чому б ви не були вдягнені, я вас бачу так і тільки так! — категорично сказав Євген. — А взагалі твори мистецтва не потребують пояснень.

— А коли дядько не розуміє? — втрутився Володя. — Поясни йому. Хоча б отак, як один такий майстер, як ти. Його спитали, чому він свою картину назвав "Корова на траві" — адже на ній нема ні корови, ні трави — а він відповів: "Корова з'їла траву і пішла геть".

Євген зареготав:

— Отак і треба відповідати невігласам!

Валентина Іванівна хотіла непомітно пронести повне відро. Побачивши брата, прикрила рукою порваний хвартух.

— Ой, я не знала, що ти тут... Ти вже пробач, братіку, що я сьогодні так мало з тобою... Ось нагодую свиней...

Володя взяв у неї відро.

— Дайте, тьотю Валю, я віднесу.

— От спасибі. Віднеси, висип у корито. А Полканові кинеш оцю кістку... А мені ще на кухню. Пиріг поставила пектися. Тобі, Іванку, в дорогу.

— Навіщо, сестро?

— То як же! Повезеш в Америку хоч шматочок. Я печу, як наша мати колись. Пам'ятаєш, з яблуками та сметаною?

— Ой! Аж слинка потекла! — посміхнувся Іван.

— А я печу, а в мене сльози...

Іван ласкаво погладив сестру по руці.

— Не треба, Валю. Дасть Бог...

— Ой, коли б той Бог дав! — сказала вона, втираючи сльозу. — Ну, то я піду... А ти, Женю, перестав би мучити дядю...

Валентина Іванівна пішла до хати. Євген знову посадив дядька Івана на стілець.

— Всі перебивають... Але я вже основне накидав. Тепер швидко закінчу...

Дядько Іван слухняно позував, і Євген малював, широко розмахуючи пензлем, час від часу то відходячи від полотна, то стрімко наближаючися.

Дядько Іван з роздумом сказав:

— Я все думаю про той портрет, що в тебе не виходить... Може, набридло малювати?

— Можливо, — сердито сказав Євген.

— То ти не переживай так гостро, — втішав його дядько. — Краще почни щось інше. Я коли не бачу глузду в якійсь справі, відразу кидаю її. Не боюся навіть збитків. Рік тому, наприклад, я подарував компаньйонові свій пай, аби вийти з не вигідного діла. Не пожалів кількох десятків тисяч доларів, бо знав, що інакше втрачу значно більше. А почав нове дільце, за короткий час повернув усі втрати та ще й чимало заробив.

— А той компаньйон?

— А мені що до нього? — знизав плечима дядя. — Правда, спочатку він конкуренцією намагався мені зашкодити. Але я йому показав, де раки зимують! — Він задоволено зареготав, наче побачив перед собою подоланого суперника. — Зі мною, брате, не жартий! Якщо ти недотепа — не лізь, бо зімну, затопчу! Інакше жити неможливо. Я сам щоразу відчуваю, як мене інші хочуть з'їсти. Важко жити в нас. Власне, боротися за життя важко...

Євгенові жаль стало дядька, якому так важко живеться, і він співчутливо сказав:

— У нас немає цих капіталістичних законів. То чому б вам не повернутись сюди, на свою батьківщину?

Дядько Іван зворушено промовив:

— Батьківщина... То дорога річ... Скажу — це дуже заманливо повернутися на батьківщину. Та ще на таку батьківщину... Ви будете нове життя, кажете, йдете до комунізму. То для мене мало зрозуміле, старий вже, мабуть, я для цього... А крім того, одного ніяк не второпаю. Дивлюся, як ви живете. Маленька сім'я, звісно, не все суспільство, однак, бачу, що таке життя, як в оцьому домі, миле моему серцю. Невже і я, капіталіст, як каже твій батько, міг би у вас жити так, як хочу?

Євген засміявся:

— Е-е ні, дядьку! Так не вийде. Капіталістам у нас нема чого робити. Але, як спеціалістові, робота вам знайшлася б. Працювали б, наприклад, у птахівничому радгоспі... Що? Не те? То як знаєте. Словом, поміркуйте... Одну секундочку, не ворушіться... Пару мазків... От і все, готово. Будь ласка! Приймайте роботу!

Іван підвівся, глянув на портрет і поліз у кишеню.

— Я, пробач, зробив, здається, одну помилку. Не домовився про ціну...

— Про яку ціну?

— За портрет. — Дядя Іван вийняв гроші. — Може, мало?

— Та що ви? — відступив від нього Євген. — Навіщо? Я вам так, дарую, без грошей...

Дядько Іван підійшов впритул до Євгена, поклав руку на плече і сказав наставницьки:

— Любий мій Женечко, запам'ятай на все життя: працю нікому не можна дарувати. Вона завжди має ціну. Праця завжди повинна бути оплачена. Ти розумієш? Бери гроші. Інакше я не візьму портрета.

— Алеж...

— Ніяких але. Бери, бери, не соромся.

Євген незчувся, як гроші опинилися в нього в руках. Він їх ніяково м'яв і все намагався опиратися:

— Та ні... Хіба... Невже ви справді? Я вважав... Зовсім не гадав, що так обернеться справа... Хоча в суті... Я ж не краду? Правда? — Швидким рухом засунув гроші в кишеню і тихо попростав:

— Тільки ви, будь ласка, про це нікому...

Дядько Іван здивувався:

— Чого ти ховаєшся? Навпаки! Будь гордий, Женечко. Ти заробив!

Швидко з вулиці зайшов Леонід.

— Будь ласка, дядьку — квиток. Літак АН-10, відлітає о вісімнадцятій тридцять...

— О, то маємо ще зо дві години, — глянув на годинника дядько.

— Ви дали мені дві десятки. — Леонід порився в кишені. — Квиток коштує... Там написано. Ось лишилася дрібничка. — Він підкинув монету на долоні.

— Хай тобі буде, — подарував дядько. — Спасибі, Льоню.

Льоня скривився. Він сподівався на більше, прогубив понуро:

— Нема за що...

Євген, складаючи етюдник, сказав:

— Квиток купив, а дядько Іван, може, ще й лишитья у нас...

— Як це лишитья? — не зрозумів Леонід.

— Я розмовляв з дядьком, щоб він повернувся на батьківщину.

Надя почула з порога, сплеснула руками:

— Що йому тут робити?

— Не твоє діло! — обірвав Євген. — Грубіянка!

Повернувся й Володя, поставив порожнє відро біля веранди і, почувши репліку Євгена, спитав:

— Що ви, братіку й сестричко, не поділили?

— Та облиште ви! — перебив Леонід. — Як це розуміти: щоб повернувся на батьківщину?

— Я кажу, — пояснив Євген, — хіба не патріотично було б,

коли б ми умовили дядька Івана повернутися на батьківщину? Надька питає, що йому тут робити. Ти б його влаштував на роботу, правда ж, Льюню, а?

— Виробляли б разом яєшний порошок, — підказав Володя.

— Ні, ви серйозно, дядьку? — допитувався Леонід. — Жартуєте! Відверто скажу, ваша діловитість мені подобається. Я люблю таких. Але з власного досвіду, тобто з ідейних позицій, мушу сказати: вам у нас буде важкувато. Не дадуть розгорнутися. Не дадуть.

— Я теж йому сказав: капіталістам у нас нема чого робити, не допустять, — сказав Євген і, склавши свої речі, вийшов.

Леонід, підбадьорюючи, моргнув дядькові Іванові:

— А ви не бійтеся! Приїжджайте! Ми вас перевиховуємо по своєму!

— По-вашому йому не треба й перевиховуватися, — сказав Володя.

— Ти що мелеш? — обурився Леонід. — На що ти натякаєш? Що дядько подумає?

— А ти про дядька не клопочися. Його не обманеш. І він нікого своїми переконаннями не обманює. В нього думки з ділами не розходяться, чого не наважуюся сказати про тебе. За документами ти один, а в душі зовсім інший.

— Збожеволів! — вигукнув Леонід, розгублено дивлячися на дядька Івана.

— Нахаба! — додала Надя.

Дядько Іван спробував заспокоїти:

— Ну, чому ви сваритеся? Така гарна дружня сім'я, такий милий дім...

Володю наче хто підстьобнув, він аж кинувся:

— Де дружня сім'я? Де милий дім? Немає в цьому домі ні дружби, ні милости!

Леонід схопив його за руку:

— Замовчи! Кому ти все це кажеш?

— Йому! — не вгавав Володя. — Капіталістові! Чужакові! Клясовому ворогові! Державні таємниці розголошую! Злякався?

— Молокосос! Базікало! — вигукнув Леонід і не знайшов нічого кращого, як утекти від небезпечної розмови. — Ходімо звідси, Надю, а то він казна-що базікає!

Володя й справді не впізнав би самого себе, коли б міг збоку подивитися на себе. Дивна річ! Він став, бачте, "базікалом". А досі був такий витриманий, скромний, небалакучий...

Дядько Іван підійшов до нього.

— Не треба так, Володю. Так не треба...

— А ви знаєте, як треба? — хлопець все ще не міг вгамувати роздратування.

— У всякому разі не треба ображати старших.

— Це відомо ще з тих часів, коли складали Дванадцять Заповідей, — сказав Володя. — Очевидно, вже тоді існувала проблема поколінь... А що мені до того, що він старший, якщо я не можу миритися з його способом життя та напрямом думок?

— Ти маєш конкретно його на увазі? — обережно запитав дядько Іван.

— Не допитуйте, — благально сказав Володя, — а то я можу такого наговорити, що ви зовсім нічого не зрозумієте... До речі, скажіть, дядьку, що ви розкажете про всіх нас, коли повернетесь до себе?

Дядько Іван знітився від такого запитання. Почав підшукувати відповідь:

— То, власне, що я маю розповісти?.. Я розповім тільки гарне. Все у вас мені подобається. Живете ви, як я розумію...

— А ви розумієте, — перебив його Володя, — як справді живуть у цьому домі? Правда, ви вже сказали: "Щасливі ви люди!" А що вам на це відповів дядя Федя? "Тільки не дають нам щасливо жити...". Ви розумієте, хто не дає дяді Феді жити?

— Він тоді, пригадую, сказав, що імперіялісти...

— Та то він так бовкнув. Йому особисто не загрожують імперіялісти. Він боїться, що йому наші люди не дадуть жити, як він хоче.

— А що тут лихого, так жити?

— Для вас це, звичайно, нормально. Це ніби ваше життя. А?.. Тому ви й не бачите нічого лихого, — і додав мов сам до себе: "І я досі не бачив...". — Взагалі, дядю, в мене зараз такий настрій, що краще мені мовчати, або... Але я дуже радий, що ви приїхали в цей дім — це надзвичайно вчасно, дякую вам, жаль, що ви вже їдете...

— Так-так, треба збиратися, — заклопотався дядько.

Ніяково потоптавшись, попрямував до хати. Володя задумався і промовив сам до себе:

— І мені треба збиратися...

— Далеко? — спитала Марія, виходячи з саду. — Зібрався у теплі краї? З холодильником у кишені?

— З жартами покінчено, — серйозно сказав Володя. — Збираюся в дорогу. Хочу почати нове життя. Я висловлююся трохи по-книжному, але інакше не скажеш, коли хочеш справді по-новому жити. І це нелегко починати. Зважитися на перший крок, зрушити зі звичного місця, почати нове життя. Життя? Я його ще так мало знаю, а в голові вже так багато сумбуру, і я не можу мовчати.

— Як сказав би дядько Федя: балачки в строю?

— А без "балачок", виявляється, й не можна. Тільки я не хочу з дядьком Федею розмовляти на цю тему. Я просто вголос думаю: от я спитаю дядька Федю, чи не соромно йому, забувши совість, виголошувати блискучі промови про власність, гроші, багатство, а прислухатися до голосу Полкана? Дядько, звичайно, розлютується. Він скаже: "Як ти смієш, молокососе? Я такий, я он який! У мене славетне минуле!" Я замовкну. Я шаную славетне минуле. А втім, я ще спитав би його про сучасне та про майбутнє. Він би відповів, що бореться за нього. Воно неодмінно прийде — він сказав би — воно вже зовсім близько, це світле майбутнє, воно невпинно наближається... Відчиняйте ворота! Стривайте, вони самі розчиняться — тут є один придворний майстер Золоті руки, він робить так, що ворота самі розчиняться, тільки ти до них підійдеш. Заходь, бажане, довгождане майбутнє! Ми готові до зустрічі! Де оркестра? Труби! Вдарте зустрічний марш!.. Оце, Марійко, я міг би сказати дядькові Феді.

— Чи не забагато?

— Я нічого не скажу. Бо я дуже сердитий на дядька Федю і боюся, що в потрібний момент у мене не знайдеться відповідних слів. Але я боюся, що можу стати ще сердитішим і тоді я йому все скажу. Все до останнього слова скажу!

Несподівано з'явився Євген.

— Ти що? — здивовано запитав. — Кому це? Мені?

Володя втомлено махнув рукою й повільно вийшов. Марія намагалася пройти повз Євгена, але він затримав її.

— Одну хвилинку, Маріє, зажди... Я хочу сказати, що не мав рації... І я готовий тобі все простити...

— Що простити? — обурилася вона. — Ти не мав рації і ти ж готовий щось мені прощати? Ти в своєму розумі?

— Можливо, я збожеволів. Але я не дозволю, тобто не хочу, щоб ти мене зневажала... Я маю на це право?

— Ти щось плутаєш. Я теж маю право діяти так, як вважаю потрібним. Пусти, я піду.

— Нікуди ти не підеш, — з погрозою сказав Євген.

— Відійди. Я тобі сказала все. Сьогодні ж я йду звідси.

Євген вигукнув:

— Я розумію! З ним, з оцим хлопчиськом?

— Оце здорово! — засміялася Марія. — Тепер ти можеш вигнати мене з дому за зраду!

— А я, сліпий дурень, нічого не помічав!

— Годі тобі мелодраму розігрувати! Ти не на сцені, — обірвала його Марія. — Він, бачте, нічого не помічав!.. А що ти взагалі здатний помічати, крім власної персони? Базікав про надхнення... Ходив ловити натуру, що зникає... А що я зникала з твого життя, ти помічав?

Євген важко сів на лаву, обхопив голову руками і приречено промовив:

— Так мені і треба...

— Але ти все це легко переживеш, — без крапельки жалю вела далі Марія. — Ти навіть швидко зненавидиш мене. Так-таки, не заперечуй...

— Ти говориш так переконливо, — криво посміхнувся Євген, — що мені нічого не лишається, як погодитися з тобою...

— От і гаразд. А зараз ходімо попрощаємося. З дядьком Джоном. Будь веселим, життєрадісним — у цьому благословеному домі все гаразд!

Торохнула хвіртка. Важким кроком увійшов Федір Семенович. Побачивши Марію, зупинився, мотнув мов бик головою, відвернувся й сів на лаву. Розстебнув жакет, з-під якого заясніла сорочка в рожевих плямах, подарунок дядька Івана.

— Нема чим дихати! Така спекота! — Він витер хусткою піт з лоба і, різко обернувшись до Марії, гаркнув: — Ну, що? Старалася? Добивалася?

— Про що це ви?

— Зараз почувеш! — погрозив він. — Принеси води! — І після того, як розгублена Марія вийшла, гукнув: — Я тобі покажу! За всі знущання! Невдячна!

Він скинув жакет, пересів з лави на стілець, потім знову повернувся на лаву.

— Чого це ви? — здивувався Євген. — На місці не всидите...

— Тебе б отак посмикали! А втім, це я від сонця... Повернуло на захід і прямо в очі б'є...

Марія внесла кухоль води, подала Федорові Семеновичу. Він жадібно випив, витер губи.

— Ну, — почав, — що ж нам з тобою робити, дорога наша невісточко? А? А ти, — обернувся до сина, — куди дивився?

— Я вас прошу, — наївився Євген, розуміючи батька по своєму, — дуже прошу, не втручайтеся в наші справи.

— А вона, значить, хай робить, що хоче? Хай усіх обливає помями? Хай розвалює наш дім?

З'явилася стурбована Валентина Іванівна. За нею ввійшли Леонід, Надя і Володя. Здивований дядько Іван зупинився оддалік, прислухаючися.

— Що сталося? — підбігла до чоловіка Валентина Іванівна. Федір Семенович показав на Марію:

— Хай вона скаже! Хай признається в усьому!

— Не розумію про що ви... — розвела руками Марія.

— Кажі всю правду! Кажі, як ти мене ганьбила в райкомі!

Всі запитливо глянули на неї. Марія стримано відповіла:

— Я вас, Федоре Семеновичу, не ганьбила. Але якщо ви відчули ганьбу...

— Ти скажи, — обірвав її Федір Семенович, — що ти казала про цей дім. Про дім, в якому ти живеш, в якому...

— Я скажу, — перебила його Марія. — Скажу про цей дім. Сергій Степанович спитав мене, чи подобається він мені. Я відповіла, що мені цей дім подобається...

— Ай, яка патріотка цього дому! — глузливо кинув Федір Семенович. — Ну, ну, чим же він тобі подобається?

— А потім Сергій Степанович запитав, чи підійшов би цей дім для дитячого садка...

— Ви чуєте? — аж підстрибнув Федір Семенович. — Вона розпоряджається нашим будинком! Та яке ти маєш право?

— Федоре Семеновичу! — благально скрикнула Марія. — Розпорядитися своїм будинком можете лише ви! Ніхто без вас не посміє цього зробити. Лише ви самі можете...

— Ото ж бо й є! — забасив Федір Семенович. — Скільки б ти не натякала, скільки б ти не говорила — ніхто не відбере в мене будинку! Все! На цьому постав крапку. Чи ти ба, які! Галас підняли! Страшили, погрожували... Нічого не допомгло. Правда, один слабонервний злякався. Віддав свою дачку! Просвистів товариш Свистунов свою дачку! Боягуз! А мене, — голос його металевозадзвенів, — мене не залякаєш! Мене на Бога не візьмеш! Я витримав, будьте певні! Принципіально витримав!

Леонід ніяково посміхався, Надя стурбовано поглядала то на батька, то на чоловіка. Володя з острахом дивився на дядю: яка сила! Яка впевненість!

— Ви торжествуєте? — жажнулася Марія. — Ви перемогли?

— Так! Мене не вдасться розіграти так, як бідолаху Свистунова!

— Дядьку Федю! — не витримав Володя. — Ніхто вас не розігрував! Ви ж самі!.. Ви ж самі себе розіграли!

Федір Семенович недбало обернувся до Володі, крізь зуби процідив:

— А ти чого? Чого втручаєшся? Хто кого розіграв? Що ти мелеш?

Володя на мить розгубився, але відступати було запізно. Він стримано сказав:

— Я маю на увазі, дядьку, вас. Я поважав вас за... за все, що повинно бути в людині кращого: за чесність, за високу свідомість, за принциповість. А виявляється, у вас цього нема... — І, поспішаючи, бо побачив, як дядько Федя весь позеленів: — Немає! Принципіально немає, як ви кажете! — І ще раз, не даючи дядькові вибухнути гнівом, кинув: — А що ви, скажіть, написали на місце мого призначення? У мене ось лист від товариша!

Федір Семенович не чекав цього. Він розгублено закліпав очима, потім дразливо одрубав:

— Марш з моїх очей! Щоб я тебе не бачив!

Володя посміхнувся:

— Я, власне кажучи, саме цього й хотів. І про це вам казав.

— Геть! — люто закричав дядя Федя.

— Я зараз піду, — сказав спокійно Володя. — Не турбуйтеся про мене. Подумайте про себе. Адже я піду, а вас заріжу!

— Божевільний! — вигукнув Леонід.

— Держіть його! Він і справді може зарізати! — заверещала Надя.

— Боже мій! Що тут робиться! Вгамуйтеся! — заметушилася Валентина Іванівна.

Іван Іванович оддалік стежив за дивною сценою, намагаючися щонебудь зрозуміти. Володя перечекав, поки всі вгамуються, і сказав:

— Не лякайтеся. Дядько Федя знає, про що я кажу, про який заріз. Правда?

— Не доводь мене до казусу! — простогнав дядько Федя і знесилений сів на лаву.

Леонід з Надею відійшли набік, про щось шушкаючися. До Володі підійшла Марія, потисла йому руку. Євген скам'яніло дивився на неї, намагаючися удати, що все це йому байдуже. Валентина Іванівна підбігла до чоловіка. Непомітно для всіх Іван Іванович зійшов з веранди, підійшов до Федора Семеновича, поклав руку на плече і співчутливо сказав:

— Ну, навіщо так? Не звертайте уваги, любий мій. Що воно — молодь зелена! Хай собі говорить. А ви робіть своє діло!

Федір Семенович поволі усвідомлював те, що сказав Іван Іванович, і раптом перелякано вигукнув:

— Ви що? Ви мене втішаєте? Ви мене повчаєте? Ви мене захищаєте? Ви? Мене?..

Іван Іванович замахав руками, а Федір Семенович сахнувся від нього, ніби від зарази.

— Ви мене підтримуєте? — все більше розпалювався він. — Та ви знаєте... чи не пішли б ви принципіально... знаєте куди...

— Федю! — кинулася до нього дружина.

Володя дзвінко вигукнув:

— А чого ви на нього гніваєтеся, дядьку Федю? Дядько Джон вас по-справжньому в усьому підтримує!

— Та за яким правом? Чому він лізе в наші справи? — обурювався дядько Федя. — Ви подивіться — приїхав аж з Америки на мою голову! Знайшовся захисник!.. Та йдіть ви, кажу вам... — І

трохи вгамувавши хвилювання, спокійніше додав: — Я кажу, пора вже, мабуть, вам рушати, на літак спізнитесь...

Іван Іванович розгублено затупцював на місці.

— Так-так, прошу вас... Пора... Де мої речі?

Задкуючи і вклоняючися, вийшов. За ним вибігла збентежена Валентина Іванівна. Леонід з Надею поспішили слідом за нею.

Федір Семенович глянув на Володю і Марію.

— А ви чого стоїте? Я сказав... — І на Євгена, який все ще непорушно сидів у кутку веранди: — І ти геть звідси! Нікого не хочу бачити! Ви що, не хочете вийти звідси? Ну, гаразд, я піду. Я піду! Будь ласка!.. Піду!..

Ображений, до краю розгніваний дядько Федя вибіг у бік саду. Згодом почулося там радісне скавучання Полкана.

Марія пильно подивилася на Євгена. Євген поволі підвівся і, мов би з її мовчазного наказу, покірно вийшов. Марія посміхнулася до Володі:

— Ну, хлопчиську, молокососе, що робитимемо?

— Ти ще жартуєш?

— А чому? Це ж така комедія!

— А мені сумно...

— Дурниці! Чого сумувати? Стало вільно, просто! Хіба не так? І знову хочеться вигукнути: єсть, капітане!

Вона взяла його за руку.

— Алеж попрощатися з дядьком Іваном треба, — сказав Володя.

— Ми на вулиці зачекаємо. Там і попрощаємося.

Вони глянули на дім, засміялися й вийшли за ворота.

В супроводі Валентини Іванівни та Наді ввійшов Іван Іванович. Він уже був готовий в дорогу: в руці тримав маленьку валізку.

— Ти вже пробач, — бідкалася Валентина Іванівна, — так негарно вийшло...

— Нічого, сестро. Трапляється всяко. Але перемелеться, налагодиться...

— Ой, боюся, не налагодиться. Дуже розладналося в нашому домі... І все якось не так. І з тобою як слід не наговорилася, братіку...

— Не біда, дасть Бог, не востаннє...

— Тепер ми до вас приїдемо! — весело сказала Надя. — Льоні на той рік обіцяли дати путівку в Америку.

— Дуже раді будемо, приїжджайте... А тим часом мені пора...

— Стривай, — тримала його за руку Валентина Іванівна. — Де ж це всі? Федю! Льоню! Де ви? Пора їхати...

Іван Іванович погладив сестру по плечу.

— Не турбуйся, ми вже попрощалися з Федором Семеновичем... Я піду пішки. Речі в мене не важкі.

— Та що ти! — запротестувала Валентина Іванівна. — Льоня відвезе на своїй машині. Льоню!

— Вже готові? — діловито спитав Леонід, входячи. — Зараз поїдемо.

— А де ж це Федір Семенович? — тихо спитала його Валентина Іванівна.

— Он там, — показав. — У садку, біля Полкана.

Валентина Іванівна поспішила туди, попросивши Леоніда заводити машину.

— Завести — один момент, — сказав він не дуже радісно. — Біда тільки, що бензини в машині малувато... А втім, якось доїдемо. Пішли!

Іван Іванович підійшов до воріт, обернувся до хати і низько вклонився, хоч перед ним нікого вже не було: Леонід і Надя вийшли на вулицю.

Чути було, як запрацював мотор. Потім гавкнув і замовк Полкан. З боку садка з'явився Федір Семенович. Він понуро йшов без сорочки, в самій майці. Жакет і американську сорочку в червоних плямах несла Валентина Іванівна.

— Ну, чого роздягся? — умовляла вона. — Одягни хоч сорочку...

— Іди геть з нею! — відпихав він її.

— Та хіба ж можна так? — бідкалася дружина. — І провести гостя, попрощатися треба...

— Я вже з ним і здоровкався і прощався! — відмахнувся Федір Семенович. — Вистачить мені твого заморського братіка. По саму зав'язку! Боже ж ти мій! Світ догори ногами став! Він заступається за мене! Він мій одnodумець! Ах ти ж, капіталіст яешний!

— Ну, годі тобі... — заспокоювала дружина.

— Та як він сміє? — не вгавав він. — А цей смаркач, Володька. Виростив, виховав, а він, бач, що про мене каже... Прирівняв до того Джона, щоб він згорів!

— Не такий вже він і поганий, мій брат...

— Капіталіст він мені, а не брат! — гримнув Федір Семенович. — А Володька прирівняв мене до нього... Мало того, він певен, що я небезпечніший за того капіталіста...

— А чим же він, брат мій Іван, небезпечний? — простодушно спитала Валентина Іванівна.

— Значить, і ти такої ж думки, що й Володька? Тоді скажи, схожий я на твого брата, на того фабриканта Джона? Є в мене з ним щонебудь спільне? Скажи!

— Це ж не я, а Володька сказав...

— Сказав! Володька сказав! — похитав головою Федір Семенович. — І йому тепер більше повірять, ніж мені. Така тепер вумна молодь пішла...

Він важко зідхнув. За ворітьми сигналіла машина.

— Іди, кличуть... Та скажи своєму братікові, хай там не дуже того... не перекручує... Хай не оббріхує наше життя... Хай про все об'єктивно...

— Не турбуйся, я скажу. А ти хоч жакет накинь, застудишся.

Вона поклала біля нього піджак і сорочку і, бідкаючися та охаючи, вийшла за ворота.

Федір Семенович різким жестом скинув з лави одяг.

— Нічого не буду одягати! Принципіально! — вигукнув він і раптом похилився вниз. Вступивши очі в одну точку перед собою, гірко промовив: — Роздягли... Отак роздягли!

Загула машина, рушила.

Тужно завив вірний Полкан.

НІЧ ПЕРЕД ДАЛЕКОЮ ДОРОГОЮ

Райнер-Марія Рільке

ОСТАННІЙ ВЕЧІР

Ця ніч перед далекою дорогою. Без впину
Тягнулись валки війська в темряві за садом,
А він усе ще грав, і, зір від клявесину
Підвівши на хвилину, її надив,
Ніби у дзеркало занурившись, себе шукав.
Там у натхненнім юністю його обличчі
Розлився смуток і, мов знаючи, як він їм личить,
Він грав і кожним звуком все принадливіше чарував.

Та враз затерся образ, затуманились клявіші;
Вона стояла, важко спершись, у віконній ніші,
Силкуючися заглушити серця молот.

Замовкла музика. З відкритих вікон сирістю повіяло сильніше.
І дивно так, відчужено в запалій раптом тиші
Біліло чорне чачо черепом в дзеркальній гладі столу.

ОСІНЬ

Спадає листя, сиплеться здаля,
Неначе у висотах десь сади далекі в'януть,
Мов заперечуючи щось, поволі кане.

А ночами, в самотину туману,
Спада від зір важка, як плід, земля.

Ми всі спадаєм. Ця рука теж тлінна.
А глянь на інших: ця печать повсюдно.

Та є один, що у долонях трудних
Безмежно ніжно держить те падіння.

ЕСПАНСЬКА ТАНЕЧНИЦЯ

Як сірника в руці раптовий спалах білий,
Заки у полум'я розжевриться, — шипуче, на всі боки
Тремтячим язиком поводить, — так вона уміло,
Розпалюючись щораз більше, певно, сміло
У тіснім колі глядачів іде танковим кроком.

І раптом вся, мов полум'я, горить.
Від поглядів її палких займається її волосся, мов багаття.
Вона згортає обіруч, підносить круживо живе подолу плаття
І кидає його у цей пожар. Воно горить,
І з полум'я лиш змії перелякані рамен нагих знімаються угору,
І в пальцях збуджено тріщить їх кожний порух.

Та враз, неначе задихаючись серед пожару,
Наче нестерпно їй, не терпиться піддати більше жару,
Згідливо майже, одним владним рухом
Згортає полум'я до себе знов і кидає на землю, і без духу
Стоїть і дивиться, як непокірно в'ється,
І не згасає ще, не піддається
Пожар у неї під ногами. Та усмішки
Вже сходить на устах у неї ніжна квітка,
І розцвітає, певна й переможна, мов до себе кличе;
Тепер вона, закинувши обличчя,
Рішається на все, і раптом дрібно, швидко
Затоптують вогонь її маленькі ніжки.

З ДИТИНСТВА

Тут темрява була, мов королівство скарбами багате. В ній
хлопчина

Притих, принишк, затаївшись в куточку.
І коли мати увійшла, немов у сні причинна,
В глибокій шафі затремтів кришталь дзвіночком.
Вона здригнулася, немов прозрадила кімната її тайну,
І хлопчика — заскочена нечаяно —
Схилилася поцілувати: "Ах, це ти?"
І враз очима, сповненими туги й самоти,
Обоє потяглися в бік клявіру. Вечором іноді
Вона давала волю тут своїм мелодіям,
Серед яких хлопчина дивно глибоко умів себе знайти.

Він весь завмер. Розвертими очима
Повис їй на руці, що, угинаючись під перстнями важкими,
Мов пробираючись крізь сніжні заспи в полі,
По білих клявішах з трудом брела поволі.

СКАРГА

О, яке все на світі далеке,
Як давно проминуло.
Мені здається, цю зірку,

Що світло мені дала,
Вже тисячі літ як забули.
Мені здається, я чув
Голос, віщуючий щось недобре
З корабля, що мимо проплив
І канув за обрій.
В домі годинник б'є годину...
В чийому домі? Яку годину?..
Я хотів би хоч на хвилину
Вийти з серця мого
І стати під небом безмірним.
Я хотів би доступитися чуда віри.
Адже серед усіх цих сузір'
Справді хоч одна зірка мусіла б ще десь бути.
Мені здається, я пригадаю,
Я ж бо не міг забути,
Котра з них єдина,
Де вона є, триває,
Як місто світле,
На раменах промінних тримає
Склепіння світу.

Переклала з німецької Марина Приходько

ОСТАННЯ РОЗМОВА З БОГДАНОМ НИЖАНКІВСЬКИМ

Провів Богдан Бойчук

Б.: Ваш батько був актор, як мені відомо, він грав характерні ролі.

Н.: Так, характерні ролі. Він теж давав лекції танців. Я не знаю, звідки він то знав, але знав. Коли на довший час приїздив до Львова, то давав лекції. Крім характерних ролей, він грав і комічні.

Б.: Я знаю, що він теж дублював.

Н.: Так. Дублював з Юрчаком. Але коли був старий, керівники театрів не дуже прихильно ставилися до нього.

Б.: Що він робив між Першою і Другою світовими війнами?

Н.: Далі був у театрі, зокрема тримався Кугутяка. Кугутяк не був ні актором, ні режисером, він був добрим адміністратором, вмів зорганізувати театр. Потім батько їздив ще на гастролі з Стадником, але з Стадником йому щось не виходило, все сварився з ним. Тато був непосидючий, коли сварився, йшов до іншого театру... Ми жили у Львові. Але батько рідко коли приходив додому. Він не витримував на одному місці.

Б.: Ви з театром, значить, не їздили?

Н.: Їздив, як був хлопцем. Тому я знаю театр, не тільки з залі, але й з гардероби. Я знав усілякі історії. Тому я, знаєте, перестав ходити до театру. Я заходив до гардероби й дивився, як вони характеризуються, що говорять, як сваряться. А потім йшов геть.

Б.: Значить, ви любили закулісся.

Н.: Я взагалі йшов до театру як до себе додому, й сідав собі за кулісами. Я, звичайно, бачив дану виставу на пробах, тобто шкци вистави, і мені було цікаво, як це потім складають. Для мене вистава не була чаром, бо я знав, як то справді є. Знаєте, ви не бачите куліс, не бачите акторів, як вони одягаються, роздягаються, як накладають ґрим на лице, — а я то все бачив, і чар вистави для мене пропадав. То вже не була для мене казка.

Б.: Цікаво, бо кажуть: хто раз зайде за куліси, переживе хоч одну ніч підготовки до п'єси (зі мною так сталося), — то ніколи вже з театру не вийде. А вас не потягнуло.

Н.: Не потягнуло. Ви знаєте, я досі бачу, як актори матері-

ально бідували. І то мене, розумієте, відвернуло. На щастя, Богу дякувати. А моя молодша сестра пішла до театру. Вона була солісткою в балеті. Вчилася від дитини в балетній школі.

Б.: Тоді перейдемо хіба до літератури?

Н.: Так, нічого більше не залишається, то єдина дошка ря-тунку.

Б.: В наш модерний час поети мусять починати писати, ще доки знають абетку. Коли ви почали писати?

Н.: Я абетку тоді трохи знав, але літературної мови не знав. Знаєте, як то хлопці пишуть вірші на уродини, іменини чи жартівки — я це теж любив робити, але для мене це ще не було конче потрібне. Головне для мене було грати в футбол, піти на прогулянку, на забаву. Такі речі. Я був здоровий молодий чоловік. Правда, я мав в хаті книжки, ходив до НТШ читати, знайомився з підрадянською літературою і знав, що буду колись писати. Підсвідомо знав. Але, щоб я серйозно до того ставився, то ні. Час від часу десь пропустили якийсь фейлетон, віршик, але я до того не прив'язував уваги. Потім, коли виникла та дванадцятка...

Б.: В якому році вона виникла?

Н.: Десь в 1933 році.

Б.: Ви вже були після гімназії?

Н.: Так, давно скінчив. Хоч донині нічого не скінчив. Але ще є час. Десь тоді я познайомився з Курдидиком, і він почав нас збирати; мене, потім приїхав Ткачук, потім Черняву потягнув. Він зібрав усіх і була ніби організація. Витворилася конкуренція і потреба писати. Ми ходили до каварні, й Курдидик вмовляв у нас, що ми група і можемо вживати газету *Неділя* як свій орган. І я там почав насамперед друкувати оповідання.

Б.: Дивно, що ви почали з прози.

Н.: Ні, я почав з віршів, але проза мені йшла легше. Я писав звичайно. Не мусів викреслювати, перекреслювати. А як прийшов час писати вірш, я застановлявся, яку то риму, яке слово виходило горбато, — треба було більше працювати над технікою самого вірша. Тому я так багато уваги приділяв техніці вірша. Якщо то має бути поезія, то нехай вона буде з кожного погляду поезією.

Б.: Ваша *Вулиця* вийшла 1936 р., і *Актор говорить* 1936 р. Дві збірки разом.

Н.: Так, але *Вулицю* видало видавництво Тиктора, а *Актор говорить* видав один мій приятель, він був друкарем. Я обіцяв йому, що заплачу, а він мені повірив. Він живе тепер тут, у Детройті, й нагадує мені, що я йому винен 150 злотих. Сміється,

очевидно: *Вулицю* я написав раніше, а з *Актор говорить* було так: прийшла до нас Ірена Косакова й почала оповідати якісь кавалки про театр. Я теж знав багато й дописав ще яких 4-5, але потім мені відхотілося писати. То я взяв і надрукував ті кавалки, що мав. Ми мали своє товариство "дванадцятку", я прийшов після появи книжки на їхнє засідання, читав, але не пам'ятаю, щоб було якесь обговорення; не знаю, чому. Чи ми були такі мудрі, чи ми були такі дурні. Я думаю, що друге.

Б.: Ці дві ваші книжки вийшли потім у Києві.

Н.: Так, 1941 року. Той київський редактор, що редагував мою книжку, був неграмотний. Кожне місто має свій сленг. Він мій львівський сленг переклав сільською мовою. Я, наприклад, написав: "Він є свій хлоп", а редактор переклав: "Він є хороший парень". Як я це прочитав, то не мав охоти читати далі. Й донині не маю охоти читати цієї книжки, чорт з ними.

Б.: Який характер має ваша рання проза? Чи вона має такі нереальні, сюрреалістичні елементи, як "Я повернувся до мого міста"?

Н.: Ні. Коли по довгих роках я писав "Я повернувся до мого міста", я мав уже опановану прозу, так як хотів її опанувати; а ранні речі я писав експромтом, так, як відчув, — відразу взяв і написав, — дещо викинув, виправив, — і тому та проза мала характер певної шорсткості.

Б.: Чи ці всі оповідання увійдуть в зібрані твори вашої прози, які редагує Богдан Рубчак?

Н.: Так.

Б.: Вони невдовзі вийдуть?

Н.: Маю надію. Між іншим, до історії двох оповідань: оповідання "Я повернувся до мого міста" я уявив, ще будучи в Мюнхені; воно перепливало в моїй голові, навіть снилося мені, тому в ньому є той сновидний привид. Але я боявся написати його відразу. Воно було зтяжке, щоб легко написати. Коли ми переїхали до Америки, я пішов працювати, закотив рукави, закотив холошні й пішов до фабрики робити "гаму". Як приходив з роботи, то мало не конав від втоми. Я працював з залізом. Знаєте, як чоловік утомлений, він не тримається добре землі. Тоді я й зачав писати. Я був у такому стані, що те, чого не написав би не змучений, я тоді написав. Писав кожного вечора, був дуже втомлений, дуже хотів спати, але мені добре йшло і я не хотів переривати. Так само було з "Полюванням на львівському ринку". Я собі думаю: чотири леви є, постаті на ринку стоять... була добра тема. Місячна ніч — це було надзвичайно. Я любив ходити містом в такі

ночі, наче копнутий місяцем у голову. Коли я йшов, було тихенько, кроки лунали, й тінь ішла зі мною. Все було освітлене жовтим світлом. Я так ходив собі й думав: то файно так рухатися. Але я не міг почати писати, а дуже важливо для мене почати. Там була корчма, я її знаю, туди Фуньо Чернецький ходив, туди тато ходив, — я й почав з того місця. Треба було знайти типа. Ну, кого? Фірман — не пасує, купець — не пасує, але радник магістрату? — якраз до того! Треба було йому прізвище дати, ну, якийсь там пан Цибульський — не пасує, але пан Книжечка — якраз пасувало. Я за нього зачепився, й пішло. Я вже знав кожну фігуру, і фігури мене знали. Можна було ще далі писати такі львівські історії, але то було б надуживанням темою. Хтось, може, буде думати, що ця річ незакінчена, — нехай думає, але я думаю, що ліпше образ недомовлювати, ніж перемовлювати.

Б.: А як ви перейшли до тематики "Свята на селі"?

Н.: Я про ту оселю вже давно хотів написати. Вона зветься Діброва, я часто їздив туди автом, бо там були знайомі. Купатися не можна було (там була баюра), — ловили рибку, їздили на човні, горілки ми не пили, бо боялися, що впадемо в воду. Я не робив жадних записів, спостерігав людей, слухав, що вони говорять, як поведуться. Крім того, я майже кожного типа знав персонально, деяких дуже добре знав. Одного дня надумав про це написати. Але як почати? Треба було якось поважно, але не дуже поважно. Тут я встановив стиль: поважно, але за тим мусить бути тепла усмішка й насмішка, жаль, поблажливість, сантимент. Скільки там не було б людей, кожний мусить мати свій характер — і все це тоді вимішати, вимішати й лишити. Я зробив це одним махом за два місяці.

Б.: Ви не мали пляну, не мали структури?

Н.: Я мав структуру. Я знав, що це буде новеля, нарис, фейлетон, — і все це в сумі має дати повість. Коли я це писав, то приходило щось як підшепт, як з'ява, якої не було.

Б.: Ви не працюєте як прозаїк.

Н.: Я знаю, я працюю як поет, інтуїтивно; наприклад, я мав старшу паню, яка дуже стара, не може рухатися. То про що старша жінка може думати? Я не можу ставити себе в становище жінки. Але я знаю старших жінок і знаю, про що, правдоподібно, вони можуть думати, а не про що думають. Якби я писав новелю або повість про старшу жінку, я б не витримав, очевидно. Тому я вибрав такий спосіб: тут така старша жінка, там інша стара жінка, тут хлопчик, там пан, що сидить, купив півника й не знає, що з ним зробити.

Б.: Скок від цього до останніх ваших "Поминків" — невеликий.

Н.: Невеликий. Як померла моя жінка, я мав нагоду ходити на цвинтар; в нас є цвинтар близько мене. Там дуже спокійно. Я не раз бачив: люди ходять, копають, старі квітку садять, такі смішні... Я собі думаю — не нахилийся, бо впадеш, і квітка на тобі буде рости. Деякі сидять в автах, попивають пиво з пляшки, загорнутої в папір, як то кажуть, — це життя. Я собі думаю — напишу про це. Знов справа, як почати? Але я собі сказав: починай відразу, перестань забагато думати, бо будеш думати й нині, й завтра, й за місяць, і за рік, — будеш тішитися, що маєш тему. І я, власне, сів і написав.

Б.: Так, про прозу ми вже поговорили. Тепер поговорім про поезію. Ваша перша збірка вийшла щойно 1942 р.

Н.: Вона вийшла 1942 р., але всі вірші я написав до 1939 р., деякі — вже в 1933 р.

Б.: Тобто ви писали поезію паралельно з прозою.

Н.: Так. Я написав кілька віршів до 1936 р., а тоді просто перестав писати. І добре зробив, що перестав писати.

Б.: Чому?

Н.: Відпочив.

Б.: Відпочив після кількох поезій... Коли ви повернулися до поезії по-справжньому?

Н.: Десь під час війни, тоді я почав писати поезію серйозно.

Б.: Цікаво, що ваша тодішня поезія цілком інакша від вашої прози, серйозніша, трагічніша.

Н.: Так, то правда. Я маю, так би сказати, два обличчя.

Б.: Справді, два обличчя?

Н.: Ні, це є те саме обличчя, тільки звернене інакше.

Б.: Як у вас виникла потреба писати вірші?

Н.: Не думаю, що якийнебудь поет може на це відповісти. Ви знаєте, першого вірша, що я написав, маю дотепер, але не тому, що він добрий, — я навіть часто думаю над тим, як зле він написаний. То був різдвяний вірш, написаний, як я мав вісімнадцять з половиною років, друкований в газеті *Громадський голос*, яка мала такий додаток.

Б.: Ваша друга збірка вийшла аж 1947 р., тут є, звичайно, апокаліптичні теми, навіяні війною.

Н.: Так. Як я написав цю збірку, не був нею задоволений. Я бачив, що міг вибрати інший напрям, зробити все інакше. Коли

книжка вийшла, я її не міг читати. Мені здавалося, що мій розвиток пішов зашвидко і, може, не в тому напрямі.

Б.: Що вас не влаштовувало?

Н.: Форма.

Б.: Вам закидали вплив вісниківців.

Н.: Я не був зближений з ними. Я міг знати лише кілька віршів Ольжича з *Вісника*, але він мені не підходив своєю суворістю. Маланюк мені не підходив тим, що мав особливий склад, якого не повториш. Я більше йшов за тим, що співають у пісні: "А молодість не вернеться". Це був той специфічно галицький тон, якогось такого присмерку.

Б.: Ви хочете сказати, що ця галицька атмосфера вас якоюсь мірою спрямовувала?

Н.: Очевидно. Ви не можете визволитися від клімату, в якому вирости і в якому знаходитеся. Він увесь час існує, до сьогодні, — паралельно зі мною або в мені.

Б.: Добре. Тут за вами сидить Бабай. Що він тоді робив?

Н.: Він ще не існував. Він з'явився пізніше, бо був Едвард Козак. Якби не було Козака й *Лиса Микити*, не було б Бабая.

Б.: Гаразд, то залишемо Бабая на пізніше. Наступна збірка *Вагота* вийшла 6 років пізніше, 1953 р.

Н.: *Ваготу* я написав частинно в Німеччині, а потім вже тут у Детройті. Я тоді дуже тяжко працював.

Б.: Цікаво, що саме тут, коли життя було трагічне, ви почали писати ретроспективно, філософськи настроєну поезію.

Н.: Знаєте, по війні й по тій тяжкій ситуації після війни була непевність буття; а, приїхавши до Америки, де світ не дуже то ясно світився, й треба було, закотивши рукави, взятися за фізичну працю, роблячи руками й роками — таке дуже впливає. Я одне собі сказав: мушу витримати, що б там не було. Я задалеко тікав, забагато перейшов, щоб не витримати.

Б.: *Вагота* різниться від *Щедрости* формою.

Н.: Так, я почав звертати увагу на форму.

Б.: Чому саме тоді, коли у вас було дуже мало часу, ви вдалися до абсолютного контролю?

Н.: Знаєте, чому? Я працював фізично й мав спокійну голову. Працював, скандував собі вірш, поправляв у пам'яті, а коли приходив до хати — записував і переглядав. Тому тих віршів небагато. Я мусів вишукати потрібну форму, вже не міг органічно перенести тієї коломийкової легкості форми; крім того, я вважав, що, коли

хотів передати певне трагічне відчуття, тут потрібна була така ж форма. Я не міг знести, щоб форма суперечила змістові, а зміст — формі.

Б.: Для мене дивно, що якраз *Вагота* була останньою збіркою Нижанківського.

Н.: Добре, що так сталося. Я вже відчував, що то кінець Нижанківського. Відтоді я міг дивитися на все пройдене з усмішкою. Я виграв. Раптом я почув психічну й фізичну силу, яка стала повертатися до мене.

Б.: Може тому ви, як Бабай, не маєте тієї внутрішньої скованості.

Н.: Я почав вільніше дихати. Я знав, що мене нікуди не виведуть, мене не розстріляють, не викинуть з хати; я заробив трохи грошей, купив авто, перестав боятися поліція, — почував себе вільною людиною. А що вільна людина робить?

Б.: Бавиться.

Н.: Так. Бавиться. А щоб та забава була, треба було, щоб знайшовся Едвард Козак.

Б.: Як народився Бабай?

Н.: То почалося ще з Німеччини, в Берхтесгадені, де Козак видавав *Лиса Микиту*. Я був у тому таборі. Козак не раз казав: Дуфта, напиши вірша, якогось веселого. І я тоді вперше написав пару гумористичних віршів. То не було легко. Але щойно в Детройті я усвідомив, що це мій жанр. Тоді я почав ставити до нього вищі вимоги. Як є дотеп, то якого роду дотеп? В якій формі його передати? Я мусів сам на своїх віршах вчитися. І почали появлятися такі вірші: ніби патріотичні, ніби ліричні, але нічого ліричного там нема. Часто два слова в вірші нищать все ліричне, зовсім обертають все. Але, знаєте, поскільки я писав вірші щомісяця, рік у рік, а то тривало 30 років — то я собі подумав, що я вже видихався, не видихався, може, а що мені грозить повторюватися, а то найгірше, як автор сам себе повторює. Кажуть, що актор повинен знати, коли зійти зі сцени. То є час і авторові зійти з гонором зі сцени. Я вертаюся до прози, маю ще ті двері, де можу піти й сказати поезії "до побачення, може десь побачимося по дорозі, як буду вертатися назад з прози".

Б.: Ви говорите так, наче Бабай вже скінчився.

Н.: Скінчився.

Б.: А чи є можливість, щоб Нижанківський-поет воскрес?

Н.: Ні, я не відчуваю потреби, бо хочу висловити себе в прозі.

Б.: А наскільки, скажімо, після *Щедрости* й *Ваготи* могло вплинути на вашу творчість те, що перспективи поезії й мови тут змінилися?

Н.: Те, що все тотально змінилося, було дуже важне. Якби не було війни, якби я не був тут — не було б *Бабая*, я не написав би "Я повернувся до мого міста"... не було б нічого.

Б.: Якби припустити тепер, що ви залишилися в Галичині...

Н.: То була б могила. Нуртування Заходу мені допомогли, визволили, — я не кажу з традиції, тільки з тієї скованости. Відчинили не двері, а світ відчинили. Галичина була провінція. Дивіться, вісниківці були не в Галичині, а поза Галичиною.

Б.: Дуже мало хто з вашої генерації, опинившись на Заході, дістав те звільнення.

Н.: Може, вони мали інший підхід. Я мав сатиричний підхід, коли все виглядало трагічно, мені приходили до голови "дурнуватої" ідеї. Навіть, як бомбили в Відні, я дивився, як люди втікають, як за ними поли плащів б'ються, такі старенькі... і навіть це було смішне. Я не думаю, що життя таке трагічне, як люди говорять. Якби вони дивилися широко, говорили правду, вони бачили б, що життя все таки трагікомічне.

Б.: В нашій літературі немає такої встановленої традиції, яку започав *Бабай*. *Остап Вишня* був цілком іншого типу...

Н.: Я його не можу читати.

Б.: Я теж.

Н.: То є холошняний гумор, сільський гумор. Чому ми маємо орієнтуватися на такі традиції? Нехай собі так пишуть, але не підносім того, як нам властивий гумор.

Б.: На мою думку, трактування гумору як витонченої поезії, як мистецтво, з філософським підтекстом, — в нашій літературі явище нове й свіже, ви перші його почали.

Н.: Власне... Богу дякувати, що я це почув, може мене не забудуть.

Б.: Не повинні. Дякую за розмову.

ВІДЧАЙДУШНІ ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОГО: НАЙНОВІШЕ МАЛЯРСТВО НАТАЛКИ ГУСАР

Роберт Енрайт

Наталка Гусар

(Фото К. Т. Чавн)

Тридцятичотирирічна малярка з Торонто Наталка Гусар вишукує складні та двозначні характеристичні риси стилю життя сучасних українців. "Темою моєї творчості, — розкажує вона зі щирістю, що іноді роззброює, — є іронічні аспекти та турботи людей, викорінених з минулого, що опинилися в пастці свого культурного середовища. Зображення, що я вибрала, мене одночасно захоплюють і відштовхують".¹

Безперечно, найновіші картини мають в собі дещо огидливого; вони не щадять вибраних нею для малювання об'єктів, публіки, а втім і її самої. Звичайно, Наталка Гусар звертає найдрібнішу увагу на зовнішній вигляд і відкриває в деталях, яких легко не добачають менш уважні спостерігачі, ключі до глибших значень і мотивувань людських вчинків. Вона має вигострене на деталі око сатирика: спущене очко в чорних сітчастих панчохах явно нетрадиційної

1. Всі витяги походять з неопублікованого інтерв'ю з мисткинею, проведеного автором у Торонто в вересні 1985 р.

дочки (*Щоп'ятниці піст*),² силувана веселість вакаційників у літаку (*Вакаційники*); брезкла, вже трохи в'яла врода п'ятдесятирічного українця, чиє нібито байдуже стеження за дівчатами є своєрідною статевою розрадою (*Вічні кавалери*).

Нелегко ці картини вподобати, але надзвичайно тяжко ними знехтувати. В них є щось хворобливе й можливо часом навіть жорстоке. Одночасно вони дивовижно чесні, що часом доходить аж до крайностей. Старша жінка в *Мадоннах з Акапулько* становить крайню форму пародії в традиціях "бридкого північного американця"; тупо відкритий рот жінки, обвислі груди і жорстка шкура надають їй менш ніж людського і водночас надто людського вигляду. Наталка Гусар не критикує кривди, заподіяної жінці руками часу; вона радше висміює її нерозсудливість, яка дозволяє совиноокій, білій жінці цілковито виставити себе напоказ без ніякої гідності.

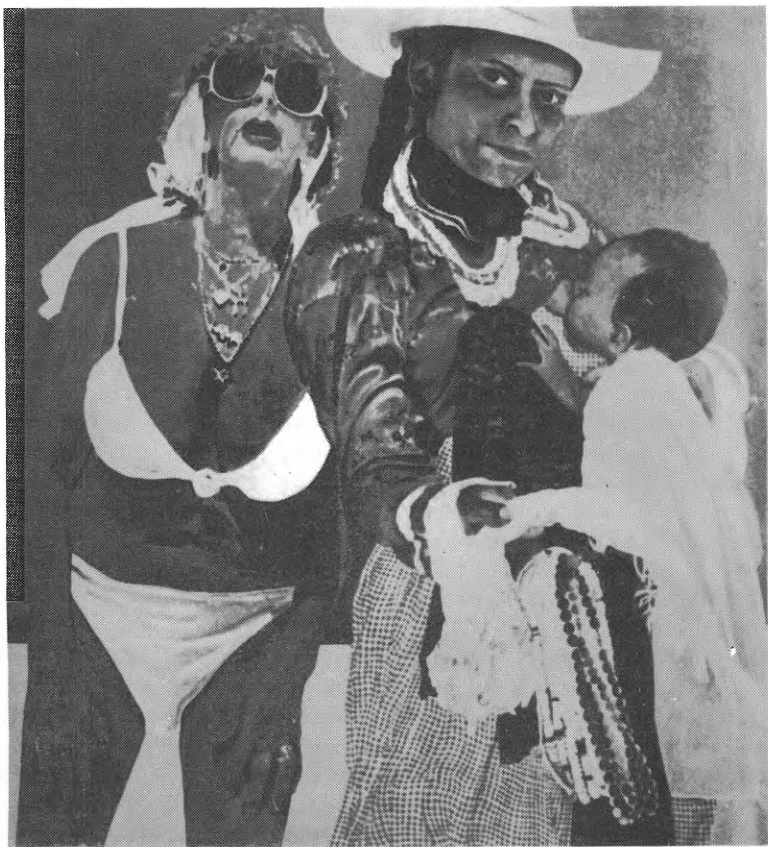
Мехіканська індіанка з правого боку малюнка виставляє на продаж мушлю та прикраси для одяжі, в той час як її дитина жадібно ссе її грудь. Безпосередність і навіть виклик в її погляді різко контрастує з вайлуватою порожнечею її північно-американської подоби. Все ж обидві жінки займаються торгівлею: продажна краса й вічна молодість пропонуються так само принагідно, як вакаційна засмага. Іронія заголовку доволі ясна: шанобливість мадонни продано за шматок тканини, кілька намист і невгамовану метушливість жінки, що старіє. "Я хочу, щоб їх пізнавали, — каже Наталка Гусар про свої малюнки та зображених на них осіб, — пізнавали, але не почували себе з ними добре. Хочу, щоб ці постаті запали в свідомість глядача".

Інколи це "западання" проходить з гідравлічною швидкістю. В *Показі народної ноші* свідомість глядача вражає не присутність традиційної танцюристки в повному костюмі, а те, що її підвісили догори ногами й виставили так, неначе це був смачний бік яловичини. Над парою явно добродушних м'ясників, що пильнують українську дівчину, видніється напис: "Обід — 5 доларів", що натякає на те, що танцюристка могла б бути справді поживою цього вечора.

Подібна танцюристка вирує на тлі *Вічних кавалерів*, сатиричного коментаря Наталки Гусар про підстаркуватих, підхожих парубків і про незручне почуття, яке вони викликають у молодих жінок. Наталка Гусар пояснює, що на танцювальних забавах, подібних до теми її малюнку, жінок вживають як декоративну

---

2. Всі праці поміщені в каталозі виставки *Наталка Гусар — За заслonoю іронії* (10 січня — 12 лютого 1985). Торонто: Garnet Press Gallery, — були намальовані в 1984-1985 рр.

Наталка Гусар, *Мадонни з Акапулько* (1984, акрил на полотні, 112×112 см)

розвагу для чоловіків, які щонайменше ображають, а в найгіршому випадку поводять себе як хижакі. В дійсності у *Вічних кавалерах*, на думку Наталки Гусар, найобридливішою не є центральний образ, що є... "вродливий, але тому що він селяк, ніколи нічого не доб'ється", а чоловік за ним, "очі якого всюди стежать за тобою".

Малюнки Наталки Гусар часто критикують чоловіків і становище, в якому вони опиняються. Було б ризиковане з легкої руки приписувати ролі переслідуваних і переслідувачів у цій праці. З цього погляду повчальним є опис сцени з *Маминого сінка*, одного з її найновіших малюнків, зроблений самою мисткинею:

... владна, енергійна мати з сином на одній з цих імпрез (таких як забава), що наповнюють мене жахом, з'являються під час якогось

"Дня спадщини" в Онтаріо плейс або Ексі. Тут безжурне оточення, але син, статево придушений (прихований педераст), стоїть там з мамою, вдягнений, щоб її задовольнити — в одязі з надміром вишивання, що зраджує мамині уподобання. Перед нами відчайдушні шукання українського, тобто приналежності. Синові під сорок, мамі під сімдесятку, але вона й далі добре тримається.³

Штивний, насторожений син, що на малюнку здається збентеженим до божевілля, несе на ньому брошуру з рекламою Дня спадщини, немов би це був буквар культурної приналежності. Тут Наталка Гусар малює постаті, які вона називає "ультраукраїнцями в жовто-блакитній білизні"; вона подібно описує палітру *Маминого сінка* та *Показу народної ноші*: "багато червоного; це знайомий колір борщу". "Це неприємні малюнки", — каже вона нам, і я схильний їй вірити. Вони гострі до нещадності.

Я згадував раніше, що Наталка Гусар не щадить себе в своїй творчості, де її самокритика виявляється у двох формах. Малюнок *Панночки з лайнера* зображує автопортрет мисткині, що нестримно сміється. Цей малюнок має в собі щось з переспілости характеру героїв Франса Гальса. Наталка Гусар працювала стюардесою на літаку від 1982 до 1983 року і на базі цього досвіду отримала матеріал для низки своїх малюнків, включно з *Вакаційниками*, *Мадоннами з Акапулько* і *Летом в нікуди*. Її оцінка *Вакаційників* — "дуже недогідливий погляд на людство" — могла б так само легко служити як загальний погляд творчості Наталки Гусар. Вона розглядає свої полети як своєрідні "досліди", деякі дані з яких вона вжила проти самої себе. В *Панночках з лайнера* вона зобразила себе як "безглуздового манекена". "Ви наче лялька, заводна іграшка". Вона блискуча, нешира і загалом її ментальність відповідає груповій характеристиці стюардес: "літай до загину, купуй, поки не впадеш на місці".

Наталку Гусар інтригує психологія, яка керує нашими діями. Вона думає про свої малюнки як про автобіографічні пошуки, як спосіб "зосередження на емоціях, які її турбують". Загальна вразливість, яку турбують зовнішні обставини, належить до жіночих властивостей: "Я однаково критично дивлюся на чоловіків і жінок, але, правдоподібно, краще розумію жінок. У всіх малюнках жінки в фокусі моєї уваги. Навіть у *Вакаційниках* там зображений чоловік, що подорожує в товаристві жінки та її матері, яка живе з ними вже тридцять років. Вони постійно попихали ним. Він тут другорядний; це їхня подорож". Опис Наталкою Гусар емоційного під-

---

3. Цитата з листа, присланого мисткинею авторові цих рядків, з датою: середа, 9 жовтня 1985 р.

Наталка Гусар, *Показ народної ноші* (1985, акрил на полотні, 191×124 см)

грунтя *Вакаційників* здається майже байдужим, але її більше цікавить підставова чесність, ніж такт. "Можна відчутися нюхом, чи річ чесна, — каже вона. — Я не хочу фактично ображати людей, я тільки хочу показати іронію та турботи життя".

Малярство Наталки Гусар дає цікаву перспективу етнічної культури та ролі мистців у поясненні її ширшому, масовому глядачеві. Вона каже, що не хоче потрапляти в меланхолію чи носталгію через своє українство, що вона свідома, що є часи, коли важко зберігати гнів, потрібний для того, щоб поставити свою культуру під сокиру критики. Інколи гнів приходить легко, особливо коли Наталка Гусар зупиняє погляд на зловживанні культурою. "Вишивання — це гарна, чудова, мозольна праця, — каже вона, — а люди беруть вишивку і вміщують її на керамічній попельничці, роблячи з неї фальшивку — безглузду й бридку, що перетворюється на халтуру".

Отже, тут є центральна дилема мисткині, яка пробує вкласти якийсь зміст у свій етнічний досвід: як розрізнити вартісне від банального, як не перейти межу між поясненням і використанням. Наталка Гусар радше називає себе гуманісткою, ніж реалісткою, хоч мені здається, що перше — це настанова, а друге — стиль, спосіб зобразити настанову. Найраніші впливи на неї були сумішшю Ольденбурга, Варгола й узагалі вразливості "поп-арту", пізніше примарного міметизму скульптора Двейна Гансона. Такий малюнок, як *З глибоким співчуттям* (мисткиня додала бляшану баньку з кока-колі на траві, щоб люди не думали, що дія відбувається в Києві), який зображає жінок, що віддають пошану померлому родичеві, що виглядає схрещенням робіт Курилика з близької перспективи і засвоєного Леона Голуба (жінка, що говорить, має божевільний вигляд, тотожний до Голубових убивців). Однією з турбот Наталки Гусар було бажання уникнути малювання підслесливих портретів. "Я хочу думати, що можу встромити ніж всередину, після чого покрутити ним", — заявляє вона. На це були відгуки: "Цур тобі, Наталко!", що кружляли після того, як люди роздивилися, які саме штуки вона навчилася робити ножем. "Малюнки, — додає вона, — можуть розгнівити людей".

Але остаточно імпульс Наталки Гусар бути немилосердно чесною правильний, головним чином, тому, що вона ніколи не відмежовується від досвіду, який зображає. Її чуттєва реакція на українську культуру є, як вона сама описує, "сполученням вини, носталгії та свідомості того, що неможливо просто пірнути за течією й цілком забути своє походження". Очевидно, пам'ять є дволика: "Стільки болю, якого ніхто не бачить, — каже Наталка Гусар, описуючи загальне становище людей, що живуть в умовах переміщеної культури. — Отже, якщо можна, слід це просто пока-

Наталка Гусар, *Мамин синок* (1985, акрил на полотні, 196 × 94 см)

Наталка Гусар, *Вакаціоністи* (1984, акрил на полотні, 112 × 112 см)

зувати. Цей біль питомий кожній етнічній групі. Мене завжди манили люди, що якимось випадують з загальної картини”.

Отже, малярство Наталки Гусар вирізняють дві риси: воно показує нам обсервований біль крізь об’єкти її творчості і не меншою мірою є барометром власної індивідуальної боротьби з болем, який вона відчуває як частку відгалуження умов людського життя.

Наталка Гусар мала особливі труднощі з виставкою портретів з фарфору та плексігласу в студії Нансі Пул у Торонто в серпні 1980 р. Серія називалася "Обличчя-фасади" й викликала певні гнівні зауваги української громади; "Вся серія глибоко образила багато людей... Я маю на увазі такі зауваги як: «Як вона сміє глузувати з хлопців з Легіону! Адже, вони воювали за нашу країну!» Але треба вміти сміятися з самого себе". Одначе, незалежно від закликів Наталки Гусар до "розвінчувальної терапії", ця серія кераміки мала переломове значення в її мисленні: "Я показала тим фаль-

шивим українцям, як я їх бачу. Українську публіку, яка ненавидить усе чуже, часто засмучує такий показ. Я його перебільшила. Не знаю, чи добре показувати слабкості етнічної громади, але якщо я їх не покажу, то це зробить хтось інший, у кого нема болю, змішаного з гнівом. Я є частиною цього суспільства. Моя творчість дуже особиста”.

Особиста творчість з тенденцією до загострення та ексцентричності та настійною потребою громадського обговорювання питань, які збуджують її малюнки, це риси, що найкраще характеризують малярство Наталки Гусар. ”Я почуваю себе повновартісною людиною, як хтось, хто вносить нове в свою працю. І це важливо, бо інакше без змін вона просто загине”, — каже вона діловим тоном. Гусар вживає своє мистецтво як зміцнювальні ліки. Ці великі контroversійні малюнки повні сумління й занепокоєності, що майже надмірна й безперечно тривожна. Наталка Гусар із шкури пнеться в пошуках естетичного підходу до цієї культури, й те, що в неї виходить у висліді тяжких зусиль, є першим доказом поважного оспорування прийнятих етнічних норм з боку будь-якого українсько-канадського мистця.

Творчість Наталки Гусар, мабуть, ніколи не стане широкопопулярною; вона надто шорстка, часом їй бракує зацікавленості до передання тонкощів і техніки. Але її малюнки сповнені енергії та інтелекту. Стан напруги, який мисткиня створює між мистецтвом і культурною приналежністю й на якому вона сконцентровує головну увагу в своїй творчості, й далі робитиме з Наталки Гусар малярку, гідну уваги. Десь в глибині її свідомості заховане почуття, що свідчить про рішучість згустити кров до густоти акрилічної фарби.

Переклав з англійської *Богдан Струмінський*

ІКОНА — ТЕОЛОГІЯ В КОЛЬОРАХ

Юрій Березницький

"Бо Бог на те став людиною, щоб людина могла стати Богом". У цих глибоких словах св. Атанасія Олександрійського, одного з Отців Церкви, міститься ціла суть ікони, яка відкриває людині містерію потойбічного світу. Ікона нерозлучно зв'язана з теологією Східної Церкви й цим цілковито відрізняється від релігійного образу західного мистецтва.

На початку християнства вірні послуговувалися лише символами для означення своєї приналежності до нової релігії. Такими символами були хрест, монограма Христа, човен, якір, риба (ixtic), що втаємничені відчитували як скорочення від грецького: Ісус Христос, Теу Гіос, Сотер, тобто: Ісус Христос, Божий Син, Спаситель. Рівночасно риба була символом душ, які апостоли-рибалки мали ловити. Популярним символом була також винна лоза, до якої порівнював Себе сам Спаситель.

Перші християни вірили у швидкий другий прихід Христа й тому спочатку мистецтвом глибше не займалися, але вже в 2-3 ст. у катакомбах з'являються настінні зображення Матері Божої з Дитятком, Ісуса Христа, як Доброго Пастиря, з ягнятком, перекинутим через плече (мотив, запозичений з грецької мітології — Гермес), як також Ісуса Христа як Орфея, що заспокоює диких звірів, які тут символізують людські пристрасті. Часто зустрічаємо Оранту як символ душі, що входить до царства небесного. Три молодці в огненній печі та Іона в середині кита є символами воскресіння.

Християнство поширювалося швидко, головню завдяки передбачливості св. апостола Павла, що вважав конечним навертати не лише євреїв, але також і поган до нової віри. Цю силу християнства відчув цісар Константин Великий, скориставшись нею в боротьбі зі своїми противниками та з вдячності проголосив християнство державною релігією Медіолянським едиктом 313 р. Від того часу починається будова храмів, прикрашених величавими мозаїками. Церковне мистецтво християнізує поганське мистецтво. Ці перші мозаїки не збереглися, отже, про їхню велич можемо тільки догадуватися на підставі зображень на срібних ампулках для оливи, яку прочани приносили зі святих місць. Велика колекція цих ампулок знаходиться в соборі міста Монца біля Міляну. Процвітає й різьба в мармурі, на християнських саркофагах зображують події з Нового, а також зі Старого Завіту. Євсевій, історик

Церкви з початку 4 ст., згадує, хоч сам не схвалює цього, про ікони Христа та апостолів, головно свв. Петра і Павла, які збереглися до його часів (у Ватиканському музеї знаходиться медальйон з головами свв. Петра і Павла, мабуть, з 2-3 ст.). Євсевій згадує також про різьбу в мармурі, що зображувала Христа з кровотечивою жінкою.

Ставлення Церкви до мистецтва в цих століттях ще не зовсім з'ясоване. Вже тоді знайшлися єпископи на Сході й Заході, що виступали проти почитання ікон. Такі думки виринули в Іспанії на Соборі в Ельвірі в 3 ст. Але були й гарячі заступники почитання ікон. Св. Іван Золотоустий пояснює почитання ікон аналогією зі щоденного життя. Для прикладу, віддання пошани портретам цісаря при владі рівнозначне з шануванням самого цісаря, бо хоч особа цісаря та його портрет, очевидно, не є те саме, але за подобою це одне й те ж. Так само і з почитанням ікон. В обороні ікон виступали також св. Василь Великий і його брат, св. Григорій з Нісси, вказуючи на те, що ікони пояснюють науку Церкви, дають відповідь на щоденні релігійні питання, поглиблюють духовне життя вірних, а для неграмотних заступають читання Святого Письма, себто мають загальну велику духовну вартість. Одначе, деякі інші єпископи відкидали всяке образотворче мистецтво, покликаючися на заборону Богом євреям у Старому Завіті: "Не робитимеш собі ніякого тесаного кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що під землею в водах. Не падатимеш перед ними ниць і не служитимеш їм" (Ісход 20: 3-5). Ця заборона була конечна з огляду на те, що євреї жили серед поганського оточення, яке почитало чимало божків. Наголос лежить лише на слові кумир чи ідол, бож сам Бог наказує євреям вирізьбити постаті херувимів з людськими та левиними обличчями для охорони Скинії Старого Завіту. Зрештою, й самі євреї не придержувалися так строго цієї заборони, як на це вказує розмалювання синагоги в Дура Европос на перській границі (3 ст. по Хр.) сценами зі Старого Завіту, як також і в синагозі біля Єрихону. Ці розмалювання високої якості вказують на поширення образотворчого мистецтва в євреїв. Як бачимо з цього, в перші століття християнства питання канонічності ікон було дуже спірним. Не було також ще устійненого іконографічного типу Христа. На саркофагах Христа зображають як грецького молодця-ефеба або як старшого філософа, з довгим волоссям. Собор, що відбувся у цісарській палаті Трулльо в Константинополі в 691-692 роках (званому також П'яти-шостим Собором) суворо заборонив зображати Христа ягнятком — лише в людській подобі.

З часом ситуація щораз більше загострювалася. Щоб зрозуміти всю емоційність спору між іконоборцями та іконодулами

(прихильниками ікон), потрібно з'ясувати собі, наскільки релігійне життя опанувало щоденний побут візантіїців. Догматичні спори велися не тільки в монастирях, серед духовенства й учених, але також між простолюдьдям. Прибулі заморські купці нарікали, що замість виконання будь-якої справи від ремісника, можна почути від нього виклад за чи проти іконоборства.

До конфлікту дійшло в 7 ст., коли цісар Лев III із Ізаврії, після довгих боїв проти мусулман на сході імперії, захопив владу в Константинополі й надіслав свої пограничні війська до столиці. Ці воїни походили з провінцій, де були поширені ересі несторіанів і монофізитів. Особливо остання, заперечуючи людськість Ісуса Христа, завзято виступала проти почитання ікон. Для них єдиним можливим зображенням Христа були хрест і Свята Євхаристія, яка віддавала Його Божеську суть. Ці воїни також мали довший час контакти з визнавцями Ісляму, яким було заборонено всяке образотворче мистецтво. В Константинополі вони зустрілися з іконопочитанням, яке, одначе, в деяких випадках переходило вже в забобони, коли ікони вважалися радше амулетами, що мали вберегти власника від недуги, щоденного нещастя чи збільшити йому матеріальні надбання. Військо тиснуло на цісаря виступити проти почитання ікон. Цісар радо на це погодився не лише тому, що сам був переконаним противником почитання ікон, але ще й тому, що це було для нього знаменитою нагодою сконфіскувати численні скарби, нагромаджені монастирями й таким способом зміцнити державну скарбницю, випорожнену довготривалою війною. Іконоборчу акцію почали 730 р. й провадили дуже жорстоко. Нещадно нищили мозаїки та ікони, залишаючи лише хрест як єдину окрасу церкви. Закривали монастирі, конфіскували їхнє майно, монахів брали насильно до війська й жорстоко переслідували всіх іконодулів. Патріярха Генадія, великого звеличника ікон, заступили патріярхами-іконоборцями. Переслідування тривали за наслідника Лева, його сина Константина V, прозваного Копронимом. Знищення ікон було таке остаточне, що з цього часу майже ніякі ікони не збереглися, за винятком ікон у монастирі Св. Катерини на Сінаї, що був під мусулманським пануванням і до якого рука цісаря не сягала. Коли цісарем став Лев IV, ситуація дещо покращала, а після його смерті його дружина Ірина, що володіла від імени малолітнього Константина VI й була великою прихильницею ікон, поставила патріярхом іконодула Тарасія та задумала повернути почитання ікон. Іконодули опиралися на писання св. Івана Дамаскіна (+ 787), що висував дуже поважні аргументи на користь почитання ікон. Він доказував, що заборони у Старому Завіті стосувалися лише до кумирів і що Бог дозволив зображувати херувимів. Ікони Христа не ідоли, бо через воплощення

Бог став людиною і як такого Його можна й треба зображати. Христос і Його ікона (праобраз і образ) не є те саме в суті речі, але є те саме за подобою. Сама людина є також іконою, бо була сотворена Богом за Його образом і подобою. Крім того, ми не служимо іконі, бо служба (лятрея) стосується тільки до Господа Бога, а іконам ми поклоняємося і їх почитаємо (проскінесіс), як поклоняємося Св. Євангелії, хрестові та мощам святих. Ідею праобразу та образу взято з філософії Платона, але св. Іван Дамаскін спирається головним чином на церковну традицію, себто на передані й записані думки Отців Церкви перших століть, які, надхнені Св. Духом, стали основою церковної догми на рівні зі Св. Євангелією. Ці аргументи перемогли, й на 7 Вселенському Соборі в Нікеї 787 р. повернуто почитання ікон. Але вже в 815 р. іконоборство вибухнуло ще раз, хоч у меншому розмірі, за царя Лева V і його наслідників. До остаточної перемоги іконодулів дійшло у 843 р., на Соборі в Константинополі, що був скликаний за почином цариці Теодори, яка заступала тоді в володарстві малолітнього Михайла III. На цьому Соборі головну роль відіграли аргументи з писань св. Теодора Студита (759-826), що ще глибше розвинув думки св. Івана Дамаскіна, спираючися певною мірою на філософію неоплатонізму. Він учив, що в іконі знаходиться праобраз Христа та частина Його енергії й через те кожна ікона мусить бути подібна до первовзору так, як відбитка печатки на воску ідентична з самою печаткою. На ці дві засади праобразу й ідентичності його відбитки спирається вся іконографія Східньої Церкви. Вислухавши аргументації соборових отців, Собор остаточно встановив догму почитання ікон. Почитання ікон поставили на рівні з почитанням хреста та Св. Євангелії, вважаючи, що Слово й Ікона це одне в суті, бо обоє проголошують ту саму Правду: те, що слово передає вухам, ікона мовчазливо передає зорові. Варт зазначити, що в грецькій мові говориться не про "малювання", а про "писання" (графейн) ікон. Собор закінчили в першу неділю Великого посту 11 березня 843 р. величавим обходом з іконами, серед яких на першому місці був *Нерукотворний образ*. Від цього часу в Східній Церкві кожної першої неділі Великого посту відбувається обхід з іконами кругом церкви й ця неділя дістала назву Неділі православ'я. На Службі Божій співають тропар "Пречистому Образові Твоєму поклоняємося, Благий, просячи прощення прогрішень наших, Христе Боже, бо волею благоволив еси плоттю зійти на хрест, щоб ізбавити тих, що їх сотворив еси, від неволі ворожої".

Тепер пригляньмося до того, як іконописці старалися передати на іконі слова св. Івана Дамаскіна: "Я побачив людську постать Бога і моя душа знайшла спасіння, бо якщо Бог знизився до людини, людина може підвестися до Бога". Грецьке мистецтво

цього передати не могло, бо його естетика була підкреслено земна (тілесна) та великою мірою еротична. З римського мистецтва можна було запозичити деякі композиції, як наприклад, в'їзд цісаря до взятого міста для сцени в'їзду Христа до Єрусалиму, а тип портрету цісаря — для зображення Христа-Пантократора. Одначе, головним поштовхом для іконографії було мистецтво Сходу (Єгипту, Сирії та Палестини), яке не підкреслювало тілесних форм і життерадісности, а радше духовість людини. Іконописці досягали своєї мети, орієнтуючися на посмертні т. зв. Фаюмські портрети (від міста Фаюм в Єгипті, де їх багато знайдено), що відзначаються фронтальним (en face) зображенням обличчя померлого, з широковідкритими очима, що дивляться в світ, а рівночасно цілковито полоняють увагу глядача. Щоб ще більше підкреслити відчуження від світу та одухотвореність постатей на іконах, іконописці надають обличчям святих видовжені ціхи: довгий ніс з малими ніздрями, щоб розкішні запахи світу не розсіювали уваги, малі уста не для пустої балачки, малі видовжені вуха, замкнені для гамору світу. На обличчі панує безмежний спокій, може навіть без тіні усмішки, який підкреслює зв'язок із потойбічним світом, де немає ніякого суму. Шия звичайно наче роздута, що деякі іконознавці пояснюють нібито наявністю повноти Св. Духа. Все тіло удуховлене, аскетичне, худе, видовжене, як в анахоретів, що все своє життя провели в молитві та пості, перебуваючи в ізоляції в пустині. Можна сказати, що земне тіло перетворилося в тіло небесне, або, як каже пророк Захарія (2, 3): "Хай замовкне все тілесне!"

Цю духовість підкреслює також двовимірність постатей, одяг яких спадає свobodно, закриваючи й майже заперечуючи контури тіла.

Крім фронтальних позицій, зустрічаємо також тричетвертний зворот голови та постатей, натомість профіль залишається тільки для лиходіїв. Перспектива в іконі відворотна, себто лінії не збігаються вдалині, але, навпаки, розходяться у безвість, щоб показати безконечність небесного царства й втягнути до нього глядача. Іконописці знають, одначе, й реальну перспективу, якої часами вживають на краях ікони для зображення маловажливої архітектури. Щоб надихнути іконі дух спокою надземного світу, іконописці стараються зберегти симетрію у розміщенні постатей, радо вмщують їх у коло, досконалість і рівночасно безконечність якого влучно символізують гармонійність небесного царства. До цього долучується, де можливо, також ізокефалія (розташування голів усіх постатей на одному рівні). Час на іконі не рухається. Події не відбуваються одна за другою, а рівночасно: Ісус Христос народжується, і рівночасно ікона зображує Христа під час купання.

Далі ікона показує Успіння Богородиці, Христос держить на руках Її душу, а паралельно бачимо душу Матері Божої, як Вона входить до неба. Це саме явище спостерігаємо і на численних таврах, розміщених на іконах святих.

Ще однією притаманною ціхою ікони є те, що ні особи, ні будинки не кидають ніякої тіні, бо джерело світла походить з самої ікони, а не падає ззовні, як на картинах. І це підкреслює її надземність, як також брак реальности краєвиду: гори представлені як площини, бачені з висоти, тваринний і скупий рослинний світ схематизовані, часами навіть в нереальних кольорах.

До дальшої й дуже важливої символіки ікони додається символіка кольорів. Хоч дещо вже призабуто й страчено з бігом століть, все ж таки деякі напрямні можна ще відтворити. В золотому кольорі зображено Бога, Світло та Вічність й тому цей колір становить тло ікони. Святість підкреслюють також золоті німби (видимий знак наявности Св. Духа) і короткі золоті риси т. зв. асисті на одежі Христа, а пізніше вживані також на одягах святих. Білий колір одяжі питомий Христові під час Преображення на горі Тавор, як також після Воскресіння, хоч деколи іконописці вживають і інших кольорів, але все світлих. Білою є також одежа янголів біля гробу Господнього та під час Вознесіння Христа на небо. Червоний колір показує мучеників, це колір пролитої крові. Його, хоч і рідко, вживають як тло в іконах мучеників. Також і землю (зрошену кров'ю мучеників) представляють як червоний чотирикутник. Христос, у своєму земному житті, перед прославленням — Воскресінням, одягнений в червоний хітон, поверх якого накинутий синій гіматіон, для означення Його Божої й людської подобі. Навпаки, Марія одягнена в синій хітон, але як Богоматір покрита червоним гіматіоном. Багряний колір, ознака візантійських імператорів, підкреслює царськість Христа-Пантократора: Його хітон прикрашений багряним клявусом (вузький кусок матерії на правому рамені), Він сидить на багряній подушці, а Її ноги взуті в багряне взуття. Зелений колір разом із синім вжито також на означення землі. Брунатний колір — це колір пустелі (волосяниця св. Івана Христителя). Чорний колір зображує брак світла, смерть і пекло. Червона намітка, перекинута над будинками, означає, що подія відбувається всередині, а не назовні, як це виглядало б з перспективи. Цікавою є думка, що це також могло б означати наявність Св. Духа в даній події (о. М. Процик, *Ікона* [Філяделфія] 1985, 1).

Дуже важливою вимогою, яку церковна традиція ставить іконописцеві, є вірність ікони праобразові. Св. Іван Дамаскін згадує про *Нерукотворний образ* Христа на полотні. Цей образ (як каже

легенда) повинен був об'явитися чудесним способом на рушнику (по-єврейськи "мандиль"), коли Христос обер ним своє обличчя й передав його висланникові короля Абгара з Едесси, щоб його вилікувати. Сьогодні припускають, що ця легенда має реальну підставу і що "мандильйон" — це ніщо інше, як Туринська Плащаниця, складена багаторазово так, що видно тільки голову Спасителя. Такі характеристичні ціхи, як пасмо волосся на чолі Христа, що докладно відповідає згусткові крові на Плащаниці, несиметричність обличчя Христа через пухлину правої щоки від побоїв, як це видно на іконі з 12 ст. з Новгороду, дають можливість пізнати, як докладно зберігся цей первовзір *Нерукотворного образу* на іконах.

Якщо йдеться про первовзір ікони Богоматері, церковна традиція запевняє нас, що перші ікони написав ще за її життя св. Євангелист Лука. Здогадуються, що це були ікони типу Одигітрії — тієї, що провадить нас до Христа; Елеуси, тобто Матері Божої Милосердя; і Марії Божої у цілій постаті, в тричетвертинному звороті, з молільно простягнутими руками, яку так добре знаємо з групи "Деїсис". Ікони св. Петра з сильно зарослим обличчям і св. Павла з високим чолом і лисиною збереглися без змін до сьогодні. Св. Духа зображують у вигляді голуба, бо таким Він об'явився вперше під час хрищення Христа в Йордані; або також у вигляді вогненних язиків, що сходять на апостолів. Самого Господа Бога традиція не дозволяє зображати, бо Він ніколи не об'явився людському окові. Лише спираючися на слова Христа "Хто бачить мене, той бачить і Отця, бо я є в Отці, а Отець в мені" (Іоанн 14: 9-10) дозволено зображати Господа Бога в постаті Ісуса Христа як "Ветхого днями", з довгим білим волоссям і в білій одежі. Його німб позначений хрестом і буквами "Г-О-Н" (Я є Той, що є) докладно, як у Христа, а з боків німбу можна часами навіть знайти напис "ІС-ХС".

Традиція вимагала також, щоб були заховані певні ціхи свят, символіку яких хочу з'ясувати на прикладі трьох ікон. На іконі Благовіщення янгол держить палицю у лівій руці, бо це ознака посланця, а праву руку, з двома простягнутими пальцями, підносить римським ораторським жестом догори. Марія стоїть, а часами сидить і тоді пряде пурпурову нитку для занавіси Святая-святих. Її голова та плечі прикриті наміткою-мафоріоном з трьома зірками — на чолі й на обох раменах — на знак того, що Вона Діва перед, під час і після Христового Різдва. Лілея в руці янгола є зайвим, отже, запозиченим від західнього мистецтва атрибутом, як також і книга Старого Завіту, побіч Марії.

На іконі Різдва Христового новонароджений Ісус туго сповитий пеленами, згідно зі словами св. Євангелиста Луки (2: 17). Ці

пелени рівночасно символізують плащаницю, в яку буде обгорнуте тіло Христа. Він лежить на тлі печери, що означає, що людство від сьогодні виходить із тьми, але й одночасно передрікає покладання тіла Христа до гробу, Його Воскресіння й сходження в пекло; коло ясел віл і осел, щоб здійснилося пророцтво Ісаї (1: 3): "Віл знає господаря свого, а осел — ясла пана свого — Ізраїль нічого не знає, нарид мій не розуміє". Богородиця розпростерта на багряній (царській) підстилці, Вона втомлена, бо народила як жінка, хоч без болю, й через те вигляд Її обличчя спокійний. Вона відвернена від Ісуса, бо Він як Бог не потребує Її опіки, але вся Її увага звернена на св. Йосифа, який, мабуть, як і все людство, не розуміє ваги хвилини. Перед ним пророк Ісаї у вигляді старого пастуха пояснює йому свої пророцтва про народження Христа. Янголи, пастирі, а часом і три царі доповнюють картину. Дві служниці купають новонародженого Христа, предрікаючи хрищення в Йордані.

На іконі Богоявлення (хрищення в Йордані) Христос голий, тільки з набердником, стоїть занурений глибоко в воду (води на Сході в пустинях немає в достатній кількості, й тому достаток води — це ознака великої пошани), Його хрищення освячує воду, і з неї тікають поганські божки — алегорії Йордану та моря. Св. Іоанн хрестить, нахилившись над Христом. Коло нього дерево з сокирою, вбитою в пень, згідно зі словами: "Сокира вже при корінні дерев і кожне дерево, що не приносить доброго плоду, буде зрізане і кинене в вогонь" (Матвій 3, 10). Янголи служать Христові як цареві, що видно з того, що їхні руки загорнуті в одержу (згідно з візантійським двірським церемоніалом).

Подібні правила, що спираються на традиції, стосуються й до інших ікон. Для повчання іконописців їх зібрали в Герменеях (підручниках), з яких найзнанішою є Герменея Діонізія з Фурни з 18 ст.

Кожна ікона мусить мати підпис, як вимагає цього церковна традиція, бо щойно підпис освячує ікону. Всім нам добре знані такі написи, як "Го-О-Н", "ІС-ХС", "МР-ТеУ", чи підписання всіх Празників. Це не лише скорочення, вигідні для іконописця, але сакральні знаки, які своєю традицією сягають до Святого Письма Старого Завіту, де імени Господнього не можна було виписувати в цілості, і його означувано епіграмою (скороченням): JHWH. Підписання ікони стверджує її містичну ідентичність з первозором. Посвячення ікон впроваджено додатково значно пізніше й не заступає їхнього підписання.

Згідно з традицією (св. Іван Дамаскін) співтворцем кожної ікони є Святий Дух, наявність Якого робить кожну ікону чудотворною, хоч не кожна ікона оголошується такою. Як бачимо, іконо-

писного мистецтва не можна відокремити від віри. Не диво отже, що іконописець мусить бути добрим знавцем і богослів'я, і церковної традиції, щоб упоратися з цим тяжким завданням. Ними були переважно ченці, що визначалися побожним і спокійним життям і готувалися до іконописання молитвою, довгим постом та прийняттям Найсвятіших Тайн. Подібні вимоги чеснот ставили також і світським іконописцям. Найвідомішим у нас іконописцем був св. Аліпій чи Алімпій, чернець Печерської Лаври у Києві, чия ікона *Богоматері — Великої Панагії* належить до перлин іконописного мистецтва.

З вищесказаного виглядало б, що іконописцеві не залишається нічого іншого, як відписувати старі ікони, одначе, так іконописання розуміти не можна. Іконописець має зберегти освячену віками традицію та символіку, але в цих рамках він усе ще має широке поле й багато можливостей для власного вислову. Бо хоч найголовнішим завданням ікони є допомогти людині зрозуміти Боже Таїнство, попри те ікона може й часто є високомистецьким твором. Скільки іконописців, стільки й стилів у іконах. Так, наприклад, у візантійському мистецтві іконознавці вирізняють три великі напрями, де в іконах пробивається відродження гелленізму в злагіднених виразах обличчя, в натяках на пластичність постатей, у меншій статичності, в більшому русі постатей з наче розвіяною одежею. З другої епохи цього ренесансу, з епохи династії Комненів, до нас дійшла *Вишгородська Мати Божжа*, неперевершена ніжністю якої контрастує з суворістю Одигітрії. На деяких іконах з 15-16 ст., як і наприклад, у *Молінні* — Майстра з Ванівки, пробиваються впливи епохи палеологів, що надійшли до нас через Болгарію та Сербію. Іконознавець Віра Свенціцька проробила перші спроби групування ікон окремих майстрів за їхнім стилем, як наприклад, Майстер з Ванівки і Здвижня. Подібні спроби провадять тепер куратори деяких музеїв з лемківськими іконами в Польщі. Отже, говорити про зашкарублість іконописного мистецтва немає ніякої причини й його відродження українськими мистцями-неовізантійцями (М. Бойчук, М. Осінчук і П. Холодний-батько) було надзвичайно позитивним явищем. В діяспорі неовізантизм продовжується та, на жаль, деякі іконописці зазнали сильного західнього впливу.

Західня Церква спочатку була під впливом візантійського мистецтва, про що свідчать розкішні мозаїки та фрески, розкинуті по всій Італії. Під час іконоборства папа Григорій II гостро виступив у оборону почитання ікон. На жаль, постанови 7 Вселенського Собору через занадто загальний переклад були неповні зрозумілі на Заході, й Карл Великий, скликавши у 794 р. Собор у Франкфурті в Німеччині, заборонив почитання ікон як ідолопо-

клонство. Церковне мистецтво Заходу пішло іншою дорогою, бо не було вже зв'язане з богослів'ям і традицією. Церква дала мистцеві цілком вільну руку й можливість вживати власну фантазію. Єдиним обмеженням, яке наклав на мистців Собор в Триденті в 1545-1563 роках, була вимога, щоб релігійні образи були пристойні й не згіршували почуття вірних. У зображенні Христа, Богородиці чи святих мистці користувалися й далі користуються моделями та модельками зі свого оточення, вживають тривимірність, академічну перспективу, світло й тінь та присвячують багато уваги чарівним краєвидам. Чи повинні й ми відкинути ікону, сказавши: "Ходім до церкви на мистецьку виставку"? Може це й заохотило б декого до відвідин церкви, але його релігійного життя воно не поглибить. Натомість, людина, що стоїть перед іконою, розуміє та заглиблюється в неї, підноситься духом понад тіло та наближається до Бога, щоб дістати можливість стати Богом, як Бог став людиною.

УКРАЇНЦІ ЗА РУМУНСЬКОЮ ЗАСЛОНОЮ

Іван Лучечко

Експедиція в історію і політику

Легендарна історія Румунії починається з часів Римської імперії і її завоювань на сході Європи. На початку 2 ст. нашої ери римський імператор Траян та його спадкоємці підкорили та зromanізували тракійське плем'я даків, що в той час заселяло південну частину сучасної Румунії, і створили з завойованої території т. зв. східну або Дако-Римську провінцію, яка проіснувала 200 літ.

Під час переселень народів, від початку 3 до кінця 6 ст., та римська провінція розпалася, а її засимільований дако-римський люд "зник" із історії на тисячу літ.¹ Що з ним діялося на протязі того тисячоліття, ніхто точно не знає. Деякі історики припускають, що дако-римляни розпалися на дві групи. Одна з них збереглася в Трансільванії, а друга — на півдні Дунаю, й обидві знову з'явилися на історичному горизонті, але під іншими назвами: перша — біля 1290 р., як Волоське князівство, а друга — в 1359 р., як Молдавське князівство. Обидва ці князівства в той час були частиною Угорського королівства, а на початку 16 ст. вони потрапили під зверхність Туреччини, під якою були аж до половини 19 ст.

Інші історики знову припускають, що трансільванська група дако-римлян цілковито пропала, і що теперішні румуни — це волохи, які, після розпаду східної римської провінції, збереглися на півдні Дунаю.

Тим часом на цих просторах панували готи, гепіди, гуни, авари, слов'яни, а може ще й інші народи. Між 9 і 11 ст. велика частина тієї території входила до Болгарського царства, а Буковина, Молдавія та Басарабія, на які Румунія претендує, були частиною Київської Русі, а пізніше Галицько-Волинської Держави.

Князь Михайло Хоробрий був першим, який в 1599 р. на короткий час об'єднав Волощину та Молдавію в одне князівство. Але в 1601 р. воно розпалося. І щойно в 1861 р., через щасливий

---

1. Див. Stephen Fischer-Galati, *Twentieth Century Rumania* (Нью-Йорк: Columbia University Press, 1970), стор. 9-10.

збіг обставин, спричинених Кримською війною (1853-1856), пощастило волохам і молдаванам об'єднатися в одну державу під новою назвою Румунія. Однак, Румунія не стала вповні незалежною від Туреччини державою аж до Берлінського конгресу в 1878 році.

Під час Першої світової війни Румунія спочатку була нейтральною. Тоді 27 серпня 1916 р. вона виступила на боці Антанти і цим рішенням опинилася в самій середині політичної колотнечі. Переможцями в цій війні вийшли її союзники, які (трохи офіційно, а трохи неофіційно) в 1918-1920 роках погодилися на окуповання й приєднання до румунської держави Басарабії, Мармарошини (з кільканадцятьма українськими селами), всієї Буковини, Трансільванії, східнього Банату та південної Добруджі. Бо румунські екстремісти ще в половині 19 ст. вважали, що румунська держава повинна включати всі території, на яких лише проживає румунське населення.² Цими придбаними територіями Румунія більш ніж подвоїла свою територію й населення. А це за дворічне воювання непоганий зиск. Властиво вона з тієї війни вийшла найбільшим переможцем.

Під час Другої світової війни історія для неї вже не повторилася й доля її не була такою ласкавою, як у Першу світову війну. Після початкового зволікання й вичікування вона 22 червня 1941 р. поставила свою політичну карту на коаліцію Гітлера. Це не лише вможливило їй знову окупувати відібрану в 1940 р. більшовиками Басарабію й Північну Буковину, але й бути співокупантом південної України, а зокрема т. зв. "Трансністрії", яку створено 30 червня 1941 р., як нову румунську провінцію.

Та цим разом Румунія та її союзники програли, а в висліді тієї поразки: 1) в Москві, 12 вересня 1944 р., Румунія відмовилася від Північної Буковини, Басарабії та південної Добруджі на користь Української РСР, Молдавської РСР і Болгарії; 2) погодилася на окупацію її території радянським військом (яке відведено щойно в 1958 р.) і заплатити Радянському Союзові 300 млн доларів воєнного відшкодування; 3) негайно виступити збройно проти гітлерівської Німеччини. Звичайно, це не включає біля одного мільйона військових втрат — вбитими, пораненими й зниклими без вісти — та інших наслідків.

Населення країни та життєвий рівень

Румунія менша площею за штат Орегон. За найновішими підрахунками її населення в 1985 р. перевищило 23 млн і дорівнює населен-

---

2. Там таки, стор. 18.

ню Югославії або одній третині Західньої Німеччини. З того числа 85% — румуни, а 15% — національні меншості: біля 2 млн 500 тис. мадярів, 500 тис. німців, 150 тис. українців, а далі в азбучному порядку, через брак точних даних, болгар, вірмени, греки, євреї, росіяни, серби, словаки, татари, цигани та чехи.

Перед Другою світовою війною національні меншості становили біля 30% населення країни. Після війни цей відсоток наполовину зменшився в наслідок пересунення кордонів і депортації та еміграції, особливо німців, мадярів і євреїв. За інформаціями *Нью-Йорк таймзу*, наприклад, поданими з Букарешту головним рабином Мозесом Розеном, 400 тис. румунських євреїв пережило воєнну хуртовину. З них 380 тис. емігрувало після війни до Ізраїлю, а 25 тис. живе ще в Румунії.³

Перед Другою світовою війною населення Румунії, а зокрема її національні меншості, жило переважно на старих місцях своїх предків і було стабільне. Після війни цей стан значно змінився через націоналізацію, колективізацію, індустріалізацію та кращі засоби транспорту й можливості освіти. Це збільшило робітничу класу, дало надію на працю в місті й спричинило гін людей до міста. Але в Румунії порядки комуністичні й без дозволу не можна покинути працю й переїхати до міста. Отже, біля 70% населення й далі живе по селах і займається сільським господарством — переважно лісництвом, тваринництвом, молочарством, рільництвом і рибальством (Дунайщина). А це дуже часто означає життя без добрих доріг, електрики, газу, телефону, радіо та телебачення (цих вигод і так мало, але й на них треба мати дозвіл) та інших т. зв. "благ" прогресу. В декого, наприклад, нафтова лампа або ліхтар у хаті — єдиний натяк на 20 століття.

Румунські городяни живуть трохи краще від селян, але не багато. Всупереч всім даним бути самовистачальною, Румунія є однією з економічно найвідсталіших країн радянського бльоку. Тільки Польща з 30-мільярдним заборгуванням має нижчий життєвий рівень. Борг Румунії Заходові нараховує біля 10 мільярдів доларів; вулиці її міст, готелі, ресторани, бюро, школи й помешкання темні й холодні; 25 радіостанцій і єдина телевізійна станція країни пересилають (навіть пропаганду) лише по дві години денно; лише 15% населення має телевізори і лише 1% румунів має власні авта, більшість яких, через брак бензини, "дрімає в піжамах" на вулицях, хідниках і городах.

Пересічна місячна заробітня платня румунського робітника дорівнює 2 тис. леїв (160 дол.), які всеціло витрачають на найко-

---

3. Henry Kamm, "A Poignant Time for Rumania's Dwindling Jews", *The New York Times*, 26 вересня 1985.

нечніші потреби родини. Хліб, цукор і масло подекуди розподіляють по картках, а в інших місцях треба чекати в довгих чергах; у м'ясарнях висять порожні гаки, а мило, зубну пасту та леза для гоління тяжко знайти; бензина на картки, по 30 літрів (7 гальонів) на авто місячно і по 3,80 дол. за гальон; жіночі черевики коштують 800 леїв, кримкове футро (в єдиній показовій крамниці в центрі Букарешту) — 42 тис. леїв; холодильники й авта можна купити тільки за закордонну валюту, а повітряний охолоджувач (кондиціонер повітря) вважається "вulgарним" словом. Щоб купити друкарську машинку (яка в Америці вже в дорозі до музею), треба бути довіреною особою й мати поліцейний дозвіл, а до фотокопіювальної машини має доступ лише найвищий ешелон партійної та державної влади.

Румунія переживає велику економічну кризу. В 1985 р. сьогочасний апостол румунського націонал-комунізму Ніколае Чаушеску звільнив з посади заступника міністра енергетики, передавши цей сектор економіки під командування армії й генералів. Крім цього, під загрозою втяти платню, він наказав робітництву перепосатися сутужніше та збільшити продукцію й експорт. Але економіку та життєвий рівень декретами не підносять. Отже, виглядає, що Румунія буде ще темною, холодною та голодною довгий час. Каже прислів'я: "Як ти граєш, так я йду". Держава вдає, що платить робітникам, а ті вдають, що працюють.

Та румунський вождь сну через економіку не втрачає. В Румунії ходять чутки, що половина румунів працює в поліції або з поліцією. В це тяжко повірити, але й тяжко перевірити. Зате незаперечне те, що в деяких містах після десятої вечора всіх мешканців зобов'язує "нічна тиша" і що ніччю поліція патрулює вулиці, озброєна пістолями й автоматами.

В червні 1984 р. Чаушеску одержав у Москві від тогочасного кремлівського правителя Константина Черненка "Орден жовтневої революції", а раніше від його попередника Леоніда Брежнєва — "Орден Леніна". Як знаємо, в Москві медалів ні за що не чіпляють. Чимось він мусів догодити.

Українська національна меншість

Скільки українців живе в сучасній Румунії, точно встановити не можна. Різні джерела подають різні цифри. Демографічний річник ООН за 1971 р., наприклад, покликаючися на румунські статистичні дані, подає лише цифру 59.803. Філяделфійський *Шлях* від 27 червня 1982 р. пише, що в Румунії проживає 60 тис. українців і що українці там становлять третю найбільшу меншість. Довідник Українського соціологічного інституту подає понад 70 тис. осіб. Михайло Марунчак у своїй брошурі про українців у

Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі й Югославії, виданій в 1969 р., пише, що румунська державна статистика 1962 р. вказує понад 70 тис., а він підтягає те число до 100 тис. М. Данилишин у своїй статистиці про українські поселення визначає в *Свободі* (Джерзі-Сіті, від 24 серпня 1977 р.) 100 тис. душ, а прибулий до Америки по літературну нагороду письменник і поет Степан Ткачук з Букарешту в *Свободі* від 3 лютого 1984 р. подає від 170 до 200 тисяч.

Американські й інші англомовні довідники та газети кількості українців у Румунії переважно не подають. Вони зараховують їх до дрібних меншостей, а буває, що й взагалі про них не згадують.

Найправдоподібніші дані про українців у Румунії (але й їх вже пора усучаснити) подала така українська англомовна енциклопедія, видана майже 25 років тому в Торонто. В ній між іншим говориться, що в Румунії є 100 українських місцевостей, в яких живе біля 120 тис. українців. До цього числа тепер ще треба додати хоча б скромних 30 тис. (1%) чвертьстолітнього приросту. Населення Румунії в 1982 р. зросло на 5,3%.⁴

З приблизно 30 сіл, які автор цих рядків об'їхав у 1985 р., майже кожне нараховує одну тисячу або більше мешканців. Село Поляни (Поєніле де Суб Мунте) на Мармарошині, наприклад, нараховує до 14 тис. осіб. Отже, якщо навіть брати за пересічне число лише 1 тис. жителів на село (беручи до уваги, що деякі села та присілки можуть мати менше 1 тис. мешканців, або наявність мішаних подруж у деяких селах з деякою домішкою румунів), все таки 100 українських сіл повинні б нараховувати 100 тис. українського населення.

Нам, крім цього, відомо (й це підтверджують румунські українці), що від 25 до 30 тис. українців живе в різних містах і містечках: біля 2 тис. — в Букарешті, 1500 — в Констанці, 1 тис. — в Ясах, 3 тис. — в Сучаві, 3 тис. — в Сіреті, 2 тис. — в Радівцях, 2 тис. — в Кимпілюнгу, 6 тис. — в Сігеті (за словами особи, відповідальної за туризм у місті, — 15% населення міста), невідоме навіть приблизне число в Тульчі (де ще в 1950-их роках існувала українська середня школа), Галаці, Гурагуморулі (в якому народилася Ольга Кобилянська), Логужі і Карасенбеші в східньому Банаті та інших містах.

Одна поінформована особа в Румунії повідомила в розмові, що на Мармарошині знаходиться 15 українських сіл, у яких живе 45 тис. українців. Отже цифра самої Мармарощини майже дорівнює офіційній румунській цифрі всієї української меншости в Румунії.

---

4. United Nations, *1983 Demographic Yearbook* (Нью-Йорк: UN Publication, 1985), стор. 159.

Тому правильно дехто пропонує, щоб румунську офіційну статистику про меншості принаймні подвоювати, якщо хочеться мати реальну картину стану. Бо коли йдеться про румунську етнодемографію, вона не лише не точна, але й політично вмотивована та зфальшована.⁵

В основному українці в Румунії живуть в 4 районах країни: на Мармарошині (15 сіл), Сучавщині (39 сіл), Тульчанщині, яка включає частину північної Добруджі й гирло Дунаю (37 сіл), та в східньому Банаті біля міст Лугож і Карасенбеш (8 сіл). На Мармарошині та Сучавщині їхні села скупчені одне коло другого; в Добруджі та гирлі Дунаю вони розкинуті на широкому просторі рівнини й багнистого терену; а в Банаті вони наче острівці серед моря чужих сіл і нагадують німецькі передвоєнні колонії в Україні.

З історичного погляду їх можна поділити на три категорії або групи. Перша, найстарша й найчисленніша група, це автохтони Мармарощини та Сучавщини, історія яких веде в сиву давнину. З румунських джерел, наприклад, довідуємося, що села Поляни та Петрова (в яких до сьогодні майже виключно українське населення) засновано в 1411 р.; місто Сігет — у 1346 р.; село Кимпілюнг ля Тиша — в 1329 р.; село Рона Вижна (Рона де Сус) — у 1360 р.⁶ А румун Міклош Оляг (1493-1568), гуманіст, науковець, архієпископ Ештеграту та автор праці *Гунґарія*, пише, що Малярське королівство в 15 ст. складалося з 12 національностей, включно з рутенцями, які жили на Мармарошині та її околицях вже в 12 ст.⁷

Отже свідомо фальшивими є румунські твердження, що рутенці нібито оселилися на румунській території щойно за Австрії (Анна-Галья Горбач, *Сучасність* 1983, 7-8, стор. 119), або що буковинські українці — це зукраїнізовані румуни (Іван Крип'якевич, *Історія України*, стор. 197). Коли деякі українські села Мармарощини та Буковини вже існували, не лише Румунії, але й її попередниць Волощини та Молдавії ще на світі не було. Появу Волощини, як було раніше згадано, датують кінцем 13 ст., а Молдавії — другою половиною 14 ст.

Другу українську групу становлять нащадки колишніх емігрантів-козаків. Їхні предки в числі від 5 до 10 тис. покинули Україну

---

5. Як і до якої міри румуни приховують національні меншості й фальшують дані, див. John F. Cadzow (ред.), *Transylvania: The Roots of Ethnic Conflict*. Appendix B, ч. 3 (Кент, Огайо: The Kent State University Press, 1983), стор. 306. *Нью-Йорк таймс* від 29 травня 1977 р. називає її лагідно "контroversійною" (Paul Hofmann, "Rumania Is Not Quite the Maverick It Appears to be").

6. Ministerul Turismului, *Maramures, OAS, Satu Mare*. Uz intern. 36. ч. 11 (Букарешт, 1980), стор. 105-108, 113.

7. John F. Cadzow, стор. 42, 54-55, 57.

після зруйнування Запорізької Січі царицею Катериною II в 1775 р., й деякі сушею, а інші на човнах, перейшли під турецьку зверхність і поселилися в північній Добруджі та гирлі Дунаю, на території сьогоднішньої Румунії. Тут козаки одержали від турків право на самоврядування й на взір Запорізької Січі заснували нову, т. зв. Задунайську Січ, яка проіснувала аж до 1828 р. Колись їхні козацькі поселення доповнювали українські втікачі від російського кріпацтва в Україні, а згодом українці з інших районів Румунії, й сьгодні таких сіл або слобід, як їх називають, нараховується 37.

Третя група — це 8 українських сіл в східньому Банаті. Це наші закарпатці — лемки, бойки та гуцули, які прийшли сюди з економічних причин. Вони оселилися тут за Австро-Угорщини в другій половині 18 ст., після витіснення турків з цих просторів, правдоподібно тоді, коли наші русини оселялися в югославській Бачці.

Мова, шкільництво та свідомість

Від Другої світової війни по сьгодні Румунія вже мала три конституції: 1948, 1952 та 1965 років. Теперішня конституція 1965 р. обіцяє й гарантує національним меншостям багато людського та національного. Найважливіші з них — це право на вживання рідної мови, друкованого слова рідною мовою (книжки, журнали, газети) та право на освіту рідною мовою. Але на практиці ті права не існують. З яких 15 румунських національних меншостей, крім мадярів (за якими стоїть Мадярщина), німців (за якими стоять аж дві Німеччини) і євреїв (за якими стоять американські євреї й Ізраїль), інші меншості не лише цими правами не користуються, їм навіть невільно про них згадувати. Наприклад, ходять чутки, що навіть деякі румунські українці з партійними квитками кар'єри собі на цьому не зробили. А Василя Білівського за те, що брав румунську конституцію серйозно, в 1959 р. зняли з посади редактора *Нового віку* і, пришивши український націоналізм, запроторили на 7 років до тюрми.

Відразу після Другої світової війни в українських селах та деяких містах і містечках з українськими громадами постала ціла мережа українських шкіл. Українська англомовна енциклопедія нараховує 120 підставових шкіл, 3 гімназії (в Сіреті, Сіреті й Сучаві) і 3 учительські інститути (в Сіреті, Сіреті й Тульчі), в яких тоді чителювало біля 200 учителів і навчалоса біля 10 тис. учнів.

Майже всі ті школи проіснували аж до 1958 р. Від того часу — наче "сокирою втяло". Після смерти Сталіна, десталінізації в СРСР і остаточного відведення радянського окупаційного війська з її території в 1958 р. Румунія почала в себе не десталінізацію, а

румунізацію, яка триває по сьогодні. І в наслідок цього нового курсу її внутрішньої політики, підбитої румунським націонал-комунізмом і шовінізмом, впали жертвою українські школи, мова, а з цим великою мірою й національна свідомість. За кількома лише винятками, українську мову з шкіл усунули, всі гімназії й учительські інститути зліквідували, скасували давні українські назви сіл, а дітей у школах за вживання української мови висміюють, називаючи їхню мову "дурною мовою".

У висліді такого приниження й погорди румунами українські діти, молодь і малограмотні люди української мови соромляться, а залюбки інтелігенція, що живе в містах, відірвана від народу й боїться голосно говорити по-українськи. Стара національно свідомою гвардія з народної ниви вже зійшла, зходить, або румуни її зліквідували, а молодь заступає її боязливо, зі слабким знанням української мови, історії й проблематики, а часом навіть з соціалістичним кадиллом. Але, мабуть, треба бути вдячним й за це.

Преса і видання

Українську пресу та видання в Румунії контролює держава, й вони ледве животіють. Але в порівнянні з іншими ділянками українського життя, які взагалі не існують, їхній стан ще не найгірший.

Від 1948 р. там видається єдина українська газета *Новий вік*, яка в 1960 р. стала, згідно з підзаголовком, "політичним і громадсько-культурним двотижневиком для українського населення Соціалістичної Республіки Румунії". Колись, за редакторства Білівського (1948-1959), ця газета була цікава, популярна, на відповідному рівні й з'являлася 7-тисячним накладом. Але від часу звільнення його з посту редактора й засуду, керівництво перебрав басарабець Іван Колесник, який, як кажуть, навіть не знає української мови. Відтоді газета цілком змінила своє обличчя й стала нецікавою та непопулярною. За словами читача, "це румунський офіціоз українською мовою, якого не пишеться, а відписується і перекладається". Теперішній її наклад зменшився до 4 тис. й, за чутками, влада носить з думкою її взагалі зліквідувати, нібито за браком читачів і попиту.

В 1950-1959 роках з'являється там також двомісячний журнал *Культурний поради́к*. Його закриття аж до 1978 р. особливо дошкульно відчувала українська літературна громада. Та в тому році румуни дозволили випуск нового культурно-мистецького журналу *Обрії*. Він виходить до сьогодні, з'являється приблизно один раз на рік і гуртує навколо себе місцевих українських письменників і поетів. Але для української дітвори та молоді (крім кількох кінцевих шкільних підручників) ніяких журналів і газет не видавалося й не видається.

Вже дещо краща справа з книжковими виданнями. До 1969 р. їх з'явилося порівняно мало. Але в тому році в Букарешті заснували чужомовне видавництво для національних меншостей "Критеріон" і від того часу дещо збільшився випуск творів української класичної та сучасної літератури.

"Критеріон" і *Новий вік* приміщуються в центральному видавництві румунської комуністичної партії "Скінтея" (Scînteia). Це великий будівельний комплекс, в якому також приміщені Міністерство культури і румунська пресова служба "Агерпрес". Його збудували румунам більшовики за взірцем Московського університету й спереду поставили величезну статую Леніна.

Для повноти картини та документації тут слід також згадати, що від деякого часу при Спілці письменників Румунії в Букарешті існує секція українських письменників і поетів. Це єдина українська іскра в румунській темряві. Вона нараховує біля 40 осіб різного віку, літературних смаків і талантів, творчі можливості яких постійно калічить державна цензура. Від окремих осіб і з різних літературних і критичних творів та дописів довідуємося про такі прізвища та псевдоніми як: Іван Арделян, Марія Балан, Василь Баршай, Оксана Бевка, М. Бодня, М. Волощук, Сильвестр Загородний, Корнелій Ірод, Василь Клим, Іван Ковач (частий дописувач до *Нового віку*), Юрій Кокотайло, Микола Корсюк (нинішній відповідальний редактор *Обрїв*), М. Коцар, Кирило Кочинський, Магдаліна Ласло Куцюк, Ірина Левинська, Степан Левинський (+ 1985), Ігор Лемний, Юрій Лукан, Софія Лучик, Орест Масикевич (колишній 10-тилітній в'язень радянських концтаборів), Оксана Мельничук, Михайло Михайлюк (заступник головного редактора *Нового віку*), Михайло Небиляк, Іван Негрюк, Іван Непогода, Денис Онищук, Юрій Павлуш, Микола Павлюк, Ю. Ракоча, Іван Ребошапка (викладач Букарештського університету), Аспазія Регуш, Корнелій Регуш, Вергілій Ріцко, Павло Романюк, Е. Савюк, Степан Ткачук, Силь Цаповець, Микола Чередарик, Іван Шмуляк і Груя Яцентюк (+ 1983). Але чи всі вони формально належать до цього кола любителів українського писаного слова — невідомо.

Підсумки та висновки

Національна політика комуністичної Румунії є старим вином в новій бочці. Вона є продовженням давньої румунської політики перетворення національних меншостей у румунський народ з румунською мовою та культурою. Це політика етноциду, яка позбавила українську національну меншість мовної, культурної та національної свободи та довела до розпачливого стану. Українська картина в Румунії виглядає навіть гірше, ніж у сучасній Польщі.

1. *Українська Церква*. Ця інституція, як така, в Румунії не існує. Українську Греко-Католицьку Церкву зліквідували в 1948 р., а Українську Православну Церкву підпорядкували Румунській Православній Церкві. Вона є офіційною державною релігією, яку деякий час ігнорували, а згодом запрягли до державного воза, за допомогою якого тепер румунізують і асимілюють українські церкви. За наказом урядових органів усе там відбувається румунською мовою. У відповідності з державною політикою багато українських парафій мають парохами румунів.

2. *Українська мова*. Держава не бажає бачити її як рідну мову української меншости. Її вже усунули майже з усіх шкіл, і без страху й глузування нею можна послуговуватися лише, перераховуючи отари, маржину, звалені ялиці в горах і рибу, зловлену в Дунаї.

3. *Писане слово*. В Румунії немає свободи писаного слова. Кожне друковане слово проходить крізь цензуру й реєструється. Уряд керує українською пресою та виданнями, контролює їх і фінансує, а їхні редактори є членами румунської комуністичної партії, бо така передумова праці. Книжкові видання рідкісні, з малим накладом (деякі лише в 200 примірників), з чого можна зробити логічний висновок, що їх видають лише "про людське око", в ім'я т. зв. "бездискримінаційної" політики в питанні меншостей.

4. *Громадсько-культурне життя*. В Румунії не існує ніякої української громадської організації, установи, бібліотеки, музею або архіву. В 1968 р. на Сучавщині та Мармароцині створили дві т. зв. українські повітові ради, але їхнім завданням є лише слідкувати за виконанням румунських п'ятирічок. У висліді цього українська громада ні в чому не поінформована, відірвана від України, ізольована від української діаспори, обезголовлена, залякана та безпорадна.

Румунія має багато проблем, які чекають своєї розв'язки. Однією з них є проблема української меншости. На неї повинна звернути належну увагу вся українська діаспора й принаймні, відповідними зверненнями апелювати до Чаушеску, ООН та до відповідних урядів у країнах свого переселення. Особливо в Америці є велика можливість на таку акцію, бо Румунія дуже боїться втратити статус упривілейованої країни в торгівлі з Америкою. Це спритно використовують інші народи та групи для своїх інтересів, і ми повинні робити те саме.

НЕУРЯДОВА ЖІНОЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФОРУМ» У НАЙРОБІ

Марта Богачевська-Хом'як

Однією з головних індустрій Кенії є туризм. Використовуючи чар прекрасної природи, здорового підсоння та наявності звірів у своєму природному довіклі, кенійці перетворили подорожі "сафарі" у добре зорганізовану серію прогулянок, які вможливають туристові оглядати та фотографувати жираф, левів, слонів і навіть, якщо турист матиме щастя, леопардів, однорогів та швидких чіт.

Для тих, у кого обмежений час, одна з кращих місцевостей для відвідин — це Амбоселі в підніжжі Кіліманджаро, бо там велике скупчення звірів у чітко окресленій природній окрузі. В дощовий сезон Амбоселі творить плитке озеро. В сухі сезони, проїжджаючи серединою дна озера, їздець милується прекрасним реалістичним міражем. Перед очима красується озеро — сине з одного боку, зеленкувате, переливне потойбіч. Тяжко повірити, що це тільки міраж — озеро таке вірогідне, що от-от ми попливемо, перетворивши розтарайдане авто на човен.

На додаток до туристів, цього року до Кенії приїхало ще 15 тисяч учасниць та учасників двох світових жіночих конференцій

В липні 1985 р. відбулися дві паралельні конференції Декади жінки в Найробі (Кенія). Їхнім завданням було простудіювати осяги у намаганнях жінок здобути рівноправність та оцінити внесок держав та суспільств у цей процес. Одна конференція була запланована для неурядових делегацій. У ній узяло участь понад 13 тис. делегаток, у тому числі одна представниця Радянської України, біля десятка жінок, пов'язаних з Українським визвольним фронтом, та дев'ять представниць Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО). Представниками СФУЖО були Марія Квітковська (голова), Марія Долішна, Олена Процюк, Ірина Малицька, Христіна Ісаїв, Софія Петрашко, Ірина Спех та Марта Богачевська-Хом'як. Друга конференція була призначена для представників уряду, і у ній брав участь уряд Радянської України. Формальну та дорадчу участь у нарадах брали також представники недержавних організацій, серед яких є кілька членів СФУЖО.

У цій статті автор зупиняється на описі Форуму — з'їзді представниць неурядових організацій.

— офіційної конференції ООН для оцінки осягів Декади жінки (15-26 липня 1985) та Форум (10-19 липня) — з'їзд понад 13 тис. представниць неурядових організацій. Обі конференції мали дещо з характеристики міражу, хоч, як озеро Амбоселі весною, міраж часами ставав дійсністю.

Коли глянути на Найробі, повне жінок з усіх закутин світу, відчувалося піднесення, характеристичне для масових з'їздів, з почуттям гордості, спільності інтересів — вірогідний міраж, що саме скупчення тільки жінок віддзеркалює певну силу, відображує зацікавлення світу гаслом "Рівності, Миру та Розвитку", під яким проходили обі конференції. Найробі, вичищене від жебраків та проститутток, патрульоване сільськими рекрутами кенійської армії, кишіло жінками. До Найробі прибули жінки всіх рас, усіх країн, усіх політичних переконань, усіх поглядів на жінку, родину, дітей. Всі вони приїхали не лише обмінятися поглядами, але продумати засоби, як посилити вплив жінок у суспільстві, розглянути, чи за останні десять років уряди належно подбали про відповідне поліпшення статусу жінки в своїх державах. Їм на допомогу прийшло ще більше жінок — з урядових організацій, зі впливом, особливо говірких. Навіть скептик міг би повірити, що жінки таки мають силу, коли змогли так численно з'їхатися та ділово провести свої наради.

Факти, однак, заперечують такий висновок і підкреслюють, що навіть по сьогоднішній день рівноправності між чоловіками та жінками на світі стільки, скільки рівноправності між народами чи додержання принципів людських прав. Це не значить, що людські права чи національна рівноправність нічого не варті. Те саме можна сказати про жінок. Для прикладу можна навести кілька фактів зі звіту анкети 121 держави для комісії ООН "Розгляд і оцінка досягнень Декади жінок". Жінки творять половину робочої сили світу, але в усіх країнах світу вони сконцентровані в низькооплачуваних професіях. Жінки виробляють половину харчів усього світу, однак, рідко котра жінка володіє землею. На додаток, жінкам дуже тяжко одержати позичку для розбудови господарства, і, що більше, в державних планах економічного розвитку жінки зовсім не фігурують. Більшість жінок, особливо в країнах Східної Європи, включаючи Радянський Союз, терплять від того, що Наталя Кобринська, українська феміністка та соціялістка минулого століття, назвала подвійним навантаженням: заробіткова праця поза домом і хатнє господарство вдома. В Кенії, серед мальовничого племені скотарів масаї, у яких прекрасні гердани і народні пісні з тужливим заспівом, тяжка фізична праця жінок прямо б'є в очі. Кенійці мають відразу до коней, шойно тепер поволі звикають до ослів, а тягарі дров і води носять на своїх оголених

головах жінки. Парубки красуються поруч, помахуючи напачоркованими паличками. Мимоволі пригадуються згорблені жіночі постаті у ватянках, які замітають сніг у Москві, в той час як їхні сини красуються за машинами.

Жінка жінкою, а нерівноправність має різні обличчя. Фемінізм, як і націоналізм, не має однієї дефініції.

Уявіть собі, що ви пересічний мешканець Кенії — мужчина, який традиційно мав кілька жінок і гордився кількістю синів. Ви звикли до підвладної ролі жінки, вам тяжко уявити собі, що можна жити в парі як рівний з рівним. І ви, водій таксі, питаєте: "Чи жінки, справді, плянують володіти нами, мужчинами?" Або ви, старий статечний селянин, поцокуєте на зграї жінок, які гамірливо дискутують.

Чи, наприклад, ви мешканець Найробі, працюєте в одному з багатьох готелів, прибираєте кімнати. У вас десь далеко на селі сім'я, і ви відвідуєте її кільканадцять разів на рік. Про вас пишуть у газетах, що краще було б вам мати другу дружину в місті, бо у вас і так є коханка, в якій від вас діти.

Вам відомі взаємини, побудовані на ієрархії влади, і ви не можете собі уявити іншого устрою, тільки заміну однієї панівної групи другою. А як думає пересічний вояк чи член партії, де жінок у проводі мало, чи чоловік, який стоїть на сторожі безпеки своєї країни? І хто вирішує, що саме ця безпека?

Форум, який був значно кольоритніший та цікавіший, ніж офіційна конференція ООН, від перших днів яскраво визначив відмінне сприймання дефініцій фемінізму.

Форум був саме місцем для висвітлення різних аспектів т. зв. жіночої проблематики. Свідомо вживаю фрази "так званої", бо саме формулювання "жіночого питання" вже віддзеркалює не так це питання, як рівень зрозуміння людини, яка ставить питання. Ще входять у гру пріоритети того, що саме становить жіноче питання та коли можна його легітимно піднести. Тобто, чи жінки мають будь-яку рацію, підносячи вимоги в своїх справах, коли перед людством чи народом стоять пекучіші проблеми? Чи жіноче питання не є людським питанням? Тому що воно повинно бути саме людським питанням — а воно ним є — і відбувся Форум, і тому це зібрання було вдалим.

На Форум приїхали жінки — і деякі чоловіки — з усього світу. Вступ був відкритий кожному, і різні організації могли влаштувати дискусійні зустрічі, семінарійні дискусії чи виставки, показувати фільми, давати концерти, читати поезії, збирати петиції тощо. Кенійці просили не влаштувати демонстрацій, хоч відбулося велике віче проти апартеїду, менше проти американської політики в Нікарагуа та тиха демонстрація жінок ООЧСУ (Органі-

зації оборони чотирьох свобод України) — в обороні політв'язнів України, особливо Оксани Мешко. Відкриття Форуму відбулося в модерному центрі імени Джомо Кен'ятта з належними формальностями. Ніта Барров очолювала діловий програмовий комітет з осідком у Нью-Йорку, який передав провід конференції в руки генеральної секретарки Конференції декади жінок при ООН Летіції Шагані, хоч нарадами часто провадила голова місцевого комітету Маргарет Кен'ятта. Закінчення Форуму, одначе, відбулося на відкритому городі Найробського університету з народними танцями та співами. За кілька днів до закриття Форуму щоденна газета, яку видавала збірна редколегія, закликала всіх, хто плянує спонтанні виступи на закритті, "зголосити їх завчасу".

Та легко насміхатися з Форуму. Зорганізувати його та провести було значно тяжче. Чар і ефективність Форуму полягали саме в тому, що Форум був незорганізований, "неспрепарований". Комітет подбав про залі в місцевих університетах, а учасники — про програму, дискусії та все інше. Група учасниць розбила шатро, назвавши його шатром миру, і там відбувалися дискусії та виставки проти війни, за роззброєння, за мир і дружбу. Поруч шатра були стенди в обороні переслідуваних, з імпозантним столиком Міжнародної Амнесії. Серед столиків одного дня був столик з інформаціями про українців та українських жінок. Столиком провадила СФУЖО, яка згрупує більшість українських жіночих скупчень поза теренами Східньої Європи, хоч жінки ООЧСУ не бажали формальної співпраці в Найробі. СФУЖО, під головуванням Марії Квітковської, своєю участю в конференціях продовжувало традицію активної праці зорганізованого українського жіноцтва у міжнародних жіночих з'їздах, започатковану харківськими жінками ще в 1880-их роках. В той час, як і тепер, участь українських жінок не зводилася до демонстрацій чи народного одягу. В своїй праці зорганізоване жіноцтво поглиблювало зрозуміння творчої сили жінок у всьому розвитку суспільности.

Форум, будучи масовим з'їздом, підкреслював конкретніше, ніж урядова конференція ООН, строкатий вигляд жіночого руху. Віддзеркалювалися не лише розбіжності політичного чи економічного характеру, але також саме зрозуміння жіночого руху. Одначе, такі розбіжності не стали на перешкоді маніфестації жіночої сили та потенціальної солідарности. На Форумі в Найробі навіть пишалися розбіжностями поглядів, атмосферою толерантности та вдумливим підходом з умінням зрозуміти погляди інших, особливо коли їх не поділяють. Атмосфера на Форумі відбивала схрещення експериментального університету, політичного віча кількох партій для плянування якоїсь спільної дії, ярмарку, прощі та американського релігійного віча. Стрижень зайняттів стано-

вили понад сто формальних дискусійних сесій денно, в яких доповідачі накреслили напрям та теми дискусій і обмінювалися думками. Часто дискусії продовжувалися надворі, за чаєм чи на іншій сесії. Часами дискусія спричиняла конфлікт не лише ідей, але й людей, особливо на арабсько-єврейському тлі. Часто дискусія творила трибуну для подання того чи того погляду, а в кількох випадках давала нагоду послухати жінок, які відіграють якусь політичну роль.

Наголос на Форумі був на співпрацю, на спільні елементи в житті та історії жінок, на "засвідчення" участі жінок у громадському житті, у своєрідному релігійному значенні публічного свідчення своїх переконань, у підставовому підході до людських прав, до розвитку, до миру, до намагання співпраці через кордони й понад обмеження держав. Особливо важливим аспектом зустрічей було зрозуміння відмінностей різних суспільств, прагнення не накидати моделю свого розвитку іншим та намагання підкреслити те, що спільні інтереси не тільки переростають кордони, але й посилюють красу окремішності.

На Форумі заторкнули всі можливі теми, хоч спонтанних виступів, на рівні "подій" 1960-их років, коли будь-хто з групи, мов би заторкнутий Духом, починав співи, танці чи монологи, майже не було. Натомість, проводилися, на додаток до запланованих дискусій, зорганізовані на швидку руку дискусії та серії промов. Рівень цих імпрез, вдумливість дискусій, як і часами позиція доповідачів, свідчили про те, що сучасний жіночий рух не лише масовий, але й поважний. Це не дешевенький гура-патріотизм групи людей, які відкрили ще один аспект "визволення". Це трапилося, мабуть, уперше в історії поєднання масового руху зі зрозумінням суто жіночої проблематики в системі, виробленій самими жінками, а не накинутій чи осмисленій іншими ідеологіями.

Не можна, однак, сказати, що фемінізм становив головну мотивацію чи головний пріоритет більшості учасниць конференції. Жінки держав Третього світу підкреслювали, що їх менше цікавить фемінізм як такий, що їх турбують проблеми розвитку, води, здоров'я родини. Жінки народів, які змагають до самостійності чи зміни того чи того уряду, твердили — так само як їхні посестри в минулому сторіччі — що спершу треба розв'язати національне чи соціальне питання (залежно від поглядів дискусійнта), а решту прав можна дістати згодом. Одна з радянських делегаток, професор американської літератури Московського університету Зоя Зарудіна, лиш напівжартома нарікала, що радянським жінкам досить емансипації, бо, прийшовши до дому з праці, їм тяжко переконати чоловіка, щоб подбав про вечерю.

Між палестинками і оборонцями Ізраїля часами вибухали

майже бійки й завжди виникали гострі суперечки. Між жінками й деякими присутніми чоловіками розвинутих країн Заходу та країнами в процесі розвитку проходив довгий тривалий обмін думок про фемінізм. Цей обмін творив підвалину всієї конференції й найкраще його можна схарактеризувати, глянувши ближче на кілька окремих дискусій.

Белла Абцуг, адвокат з Брукліну, колишній член Конгресу і відкритий критик політики Реґана, обороняла США в питанні миру. Та дискусія про взаємини між США і СРСР, хоч і творила тригодинну програму в шатрі миру і їй передувала двогодинна дискусія у меншому колі, не була цікава. Ні уряд США, ні уряд СРСР не беруть до уваги будь-який суто жіночий погляд на справи миру, і вся дискусія про мир, роззброєння та дружбу, не висвітлила нічого нового. Але тому, що всі ми хотіли миру й дружби, і чіплялися, як звичайно, за якусь соломинку надії, ми відстояли своє, як наші предки відстоювали свята, чи як відстоюємо протести біля посольств держав, які, прикриваючися законом, нелюдськи поведуться зі своїми громадянами. Дискусія в шатрі миру була типовою дискусією представників певних суспільств. Її можна підсумувати малим постскриптумом. Анджела Дейвіс, яка дала своє власне інтерв'ю про мир, далі професор в США, а не в СРСР, а про Тетяну Мамонову не знали навіть росіянки з радянської делегації.

У Белли Абцуг виринуло питання: що було б, якби жінки володіли світом? Якби замість чоловіків в урядах, були б жінки? А що в Найробі вже почалася конференція ООН, Белла Абцуг попросила, кого могла, взяти участь у дискусії на тему "Якби жінки панували над світом".

Біля 20 жінок, активних в політичному житті своїх держав, багато з них члени делегацій на з'їзді ООН, старалися відповісти на це питання. Белла Абцуг просила всіх узяти участь у дискусії, й була надія, що Валентина Терешкова, голова офіційної делегації СРСР на Конференції декади, також візьме участь, але вона була перешкоджена. Цікаво було знати, оскільки Валентина Терешкова була астронавтом, скільки вона мала політичної ваги і яке було її розуміння політики. В США ми не вибрали фізика Дж. Картера і астронавта Дж. Гленна в президенти, а пропозицію президента Реґана вислати вчителя середньої школи в космічний простір оцінили як символічний жест. Чи ця символіка працює зворотно? Чи Валентина Терешкова використовується як символ жінки, чи є в неї своя думка про жіноче питання? Цього ми не знаємо і не дізналися про це в Найробі. Безпечно, одначе, припускати, що Валентина Терешкова не загроза Михайлові Горбачову. Оцінка більшості жінок збігалася: держави державами, а стать керівника

уряду не матиме великого впливу на фактори, які творять політику. Тамар Єшель, колишня сенаторка Ізраїля, навіть твердила, що жінка, як керівник уряду, приносить певну шкоду жіночій справі в своїй країні: мовляв, маєте вже свою Голду Меїр, чого ж вам більше треба? На Україні тепер президент — жінка, Валентина Шевченко, але її поглядів на політичний вплив жінок ми не знаємо, бо жіноче питання в Радянському Союзі розв'язано офіційним декретом в 1930 р. До речі, в тому самому році померла Олена Пчілка, яка ще в 1905 р. виступила з радикальними національно-феміністичними домаганнями, але пізніше, в 1920-их роках, відійшла від діяльності жіночих організацій. Але історія України, особливо історія жіночого питання на Україні, з яким, до речі, в Україні й поза нею мало обізнані, вже інша проблема. Якби в Радянському Союзі можна було одержати більше чи може якісь знання з цього питання, Валентина Шевченко могла б пізнати в оплескуваних закличах Марґарет Папандреу, дружини теперішнього грецького прем'єра Андреаса Папандреу, американки за походженням, нове відлуння нашої забутої галицької попівни Наталі Кобринської. Марґарет Папандреу пристрасно закликала до поєднання феміністичних домагань з соціально-політичними. Сто літ після Наталі Кобринської твердження Марґарет Папандреу мали силу історичної правди, а не лише політичного передчуття. "Законодавство само в собі не міняє реальності влади", — неслися її слова, виголошені матірною англійською мовою, в перекладі мовою сваґілі, арабською, еспанською, та французькою мовами. Російського перекладу не було: з Радянського Союзу прибули перекладачі на офіційну конференцію, а не на Форум.

На Форумі було ледве десять жінок з СРСР, з яких одна з України, киянка Ніна Ковальська, журналіст-викладач. Головна причина такої нечисленної участі — фінансова. Зоя Зарудіна, говорячи від імени групи, неодноразово наголошувала, що післати жінок з Радянського Союзу до Кенії коштує багато грошей. На Конференцію ООН УРСР вислала двох делегаток — заступника голови Ради Міністрів Марію Орлик і секретаря профспілок України Світлану Євтушенко. Два-три чоловіки середнього віку були дорадниками й часами брали участь у дискусії. З Білоруси приїхала подібна кількість осіб, а з самого СРСР як такого — може вдвічі більше. Саме в тому була суть коментарів Марґарет Папандреу: в жінок немає реальної політичної сили, і конференція з жіночого питання — не така серйозна річ, як вислати поетів на засідання ООН, об'їжджати Європу в справах ЮНЕСКО чи вболівати над долею африканських репресованих, які попри все можуть подати вістку до преси. Рівність у правах — неоднозначна з рівністю в силах, твердила Марґарет Папандреу, закликаючи жі-

нок не жахатися влади, не боятися виробляти своєї політичної візії, не нехтувати творення політичної стратегії, продовжувати діяти в жіночих організаціях, які атакуватимуть всі осідки патріархальної влади. Або, словами Олени Теліги, про яку Маргарет Папандреу знає стільки, скільки про Наталю Кобринську, "Щоб взяти меч із вашої руки і вдарить твердо там, де треба вдарить". Що саме треба жінкам найкраще, знають самі жінки. Для уточнення жіночих домагань треба жінкам творити жіночі товариства, які займаються справами, про котрі за 2000 років чоловічої влади не надто вдало подбали — вода, харчі, здоров'я, освіта — і мир. Маргарет Папандреу пішла крок далі, вона закликала всіх жінок до войовничого соціал-фемінізму. Цікаво, що Наталя Кобринська колись твердила, що насильством справжньої зміни в суспільних стосунках нічого не здобути. Справжня революція, мовляв, прийде лише через "уми людей", змінюючи способи думання.

Це по-своєму пробувала робити Бетті Фрідан, американська жіноча активістка, якої відцуралося войовниче крило американських феміністок і яка ходила самітньо, як і колись наша часто тут згадувана Наталя Кобринська, намагаючися знайти баянс між індивідуалізмом, колективною дією, особистою автономією та груповою акцією. Фемінізм — не тільки сам невловний, але його здобутки часто ілюзорні. Американкам, наприклад, досі не вдалося досягнути того, що українки автоматично провели вперше в УНР, а пізніше в УРСР — закон про рівні права. Проти цієї поправки чи недоліку в конституції США виставляють як головний аргумент те, що такий закон непотрібний, що американки і так втішаються рівними правами. Частинно це правда, як правда й у тому, що незручно мати твердження про статеву рівноправність в законі. Частинно опір законові про рівноправність впливає з ширшого розуміння рівноправності в США, ніж у будь-яких інших країнах світу, за винятком скандинавських держав. У соціалістичних країнах жіночі права сформульовані за соціалістичними принципами — рівне право на освіту та працю. Це означає рівну платню за ту саму працю, але поняття рівного економічного винагородження за рівнозначну працю не становить такого самого предмету дискусії у решті світу, як у США. Мається на увазі, що, наприклад, тракторист не повинен заробляти більше кухарки, бо обі категорії праці вимагають подібної підготовки та зусилля. Морін Реґен, донька президента та голова американської делегації на Конференції ООН в Найробі, виступає проти рівнозначності вартості праці, бо це створить економічний хаос в країні (як і серію судових домагань одержати вищу платню за попередні роки праці), але обороняє ідею рівних прав. Бетті Фрідан обороняє оба принципи. Вона, хоч сама не має науково-педагогічних кваліфіка-

цій, також активно сприяє вивченню жіночої історії та жіночих студій в США, Канаді та Західній Європі. Ця академічна спеціалізація прийнята в багатьох університетах, і тут проходить найцікавіша праця в галузі т. зв. жіночого питання. Бетті Фрідан, як і покоління жінок перед нею, на власній шкурі відкривала жіноче питання і відкрила, що й інші жінки перед нею відкривали те саме, що й вона, та ті відкриття занедбувалися. Свою місію Бетті Фрідан бачить у переданні візії жінки як жінки, як автономної одиниці, а не тільки як матері та робочої сили.

Є різниця між цим поглядом і візією жінок за соціалізмом. Жінка, втішаючися рівноправністю, далі вважається біологічною істотою, обов'язком якої є родити та ростити дітей, дбати про їхній розвиток і здоров'я, та, порядком відгалуження, цікавитися загально справами здоров'я, домашнього господарства, прохарчування тощо. Тут зустрічаються погляди соціалістів з опінією консерваторів: ставлення жінки до дитини вирішує її статус, хоч батьківство для чоловіка — тільки частина його існування. Радикальні феміністки хочуть перебороти природу, закликаючи до безкомпромісності, мовляв, можна обійтися або без чоловіків, або без жінок. Для незахідних жінок, і не лише для них, войовниче лесб'янство і тому подібні рухи неприємні. В дорозі до Найробі з Нью-Йорку навіть чути було застереження проти такого войовничого оточення, а ще коли войовничі лесб'янки боротимуться за мир, відхочеться поїздок в екзотичні краї. Та в Найробі небагато було такої войовничості, і всі організатори та учасники віддихнули з полегшенням.

Далі буде

ЄВРОПА МАЙБУТНЬОГО

Войтек Войскови

Зовнішня політика ніколи не здобула собі дуже великого визнання в польській опозиційній діяльності. Основною причиною такого стану справ була збільшена увага до питань поточної боротьби і вигравання окремих сутичок, наприклад, з режимним законодавством. Цілісне бачення характеру майбутньої Польщі було відкладене на віддаленіше, конкретно неозначене майбутнє. Проте, очевидно, що раніше чи пізніше стає неможливим вести якінебудь дії на політичній площині, не з'ясовуючи в деталях зовнішнього аспекту цієї політики. Щойно тоді можна представити комплексну програму політичних розв'язок і, в залежності від неї, шукати прихильників. Наше ліберально-демократичне угруповання ставить собі найвищою метою діяльність для відновлення політичної незалежності Польщі. Без того не може бути навіть мови про дотримання прав людини, про вплив громадянина на систему правління, самоврядування та заможність суспільства. А єдиним шляхом, який може наблизити цю мету, є надання напряму діям, що спрямовані на перекреслення постанов Теграну, Ялти та Потсдаму. Переоцінка свідомості самих поляків, а також їхніх сусідів та інших держав Сходу й Заходу, дає можливість добре послужити цій справі. Щоб це зробити з користю для самої самостійності, треба представити політичну програму, яку могли б прийняти всі зацікавлені.

Одним словом, треба створити модель зовнішньої політики польської держави, яка, пропагована вже тепер, ефективно об'єднувала б наші зусилля на користь визволення, а після пізнішого здійснення в вільній Польщі становила б спільну гарантію, що колоніальна залежність не повториться. Справа має величезну вагу, бо історичні знання польського народу, як і сусідніх народів, на спільні теми зводяться в багатьох випадках до стереотипів, які мають своє джерело в багатовікових упередженнях.

Отже просто конечно вести польську зовнішню політику вже тепер, в ім'я інтересів народу, якому лишився один єдиний вихід

Вибір програмних статей з польського журналу *Niepodległość* (Самостійність) від січня 1982 р. до червня 1984 р., розділ 3 із ч. 26 за лютий 1984 р., стор. 10-12.

Переклав Богдан Струмінський.

— добитися самостійності. Але щоб це сталося, треба здійснити основну умову — створити політичне представництво народу з усіх самостійницьких політичних угруповань, які б репрезентували розмаїття політичних поглядів і настанов своїх прихильників. Поки польська опозиція тут, на рідних землях, не усвідомить цього, на неї чекатиме перспектива здійснення одноразових завдань і орудування категоріями побожних бажань. У нашому розумінні стає потрібним створення на заході Європи представництва польського руху опору — партій і політичних угруповань. Ми надали йому назву Польського національного представництва — ПНП. Його головним завданням було б, принаймні на першому етапі, здійснювати політичні впливи на уряди та парламенти Західньої Європи, представляючи справжні інтереси польського народу, а передусім його однозначно негативне ставлення до Ялтинських постанов. Здається, що ПНП, яке виконувало б роль речника інтересів польського народу, має деякі шанси здобути визнання західніх урядів, зокрема тепер, коли радянська загроза стала реальнішою, ніж колинебудь раніше. Але, без огляду на те, як розгорнулася б політична доля ПНП, його створення становило б великий крок уперед, віддзеркалюючи політичні зміни в польському суспільстві. Не виключене, що з часом подібні політичні представництва створили б також інші поневолені країни Варшавського табору. Їхня евентуальна спільна дія була б важливим кроком у напрямі майбутнього співробітництва вільних уже країн Центральної та Східньої Європи. Само собою зрозуміло, що перед створенням ПНП треба якнайточніше узгодити польські політичні інтереси, які визначають обрис польської незалежної зовнішньої політики.

Представляючи нижче кілька зауважень на цю тему, зазначаємо, що не претендуємо на роль єдиного речника потреб польського народу і репрезентуємо лише погляди ліберально-демократичного угруповання. Розраховуючи на вичерпну дискусію з особами правих та лівих поглядів, віддаємо, разом з іншими роздумами, також і ці на суд наших читачів.

Ми є й далі будемо в сфері впливів як Сходу, так і Заходу, бо не змінимо свого географічного становища, як не змінять його інші народи, що живуть в Європі. У нашій частині континенту багато вже сторіч найсуттєвішим питанням є вирішення політичних проблем, що виникають із німецько-російського сусідства. Щоб віддалити раз на все загрозу нашій незалежності та свободі з боку цих двох сусідів, наше угруповання висловлюється за гарантування основної засади рівності самостійної польської держави з усіма іншими державами, в тому числі з найближчими сусідами. Забезпечення інтересів Польщі не може, однак, обмежу-

ватися тільки міжнародними угодами та устійненнями. Як знаємо, вони дуже нетривкі, якщо за ними не йде стабільність у практичному політичному курсі. Це добре розуміли Ягайловичі, коли усвідомили, що Річ Посполита може захиститися від зазіхань хрестоносців і Габсбургів тільки в коаліції з Великим Литовським Князівством. Творена впродовж двох сторіч польсько-литовська унія zapewнила безпеку та розвиток Речі Посполитої на довгий час. Звичайно, якщо ми подаємо цей приклад, то не для того, щоб пропагувати, наприклад, програму польонізації інших народів, а тільки тому, щоб унаочнити читачам, що Польща, залишена сама в центрі Європи, завжди буде ласим куском для багатьох могутніших сусід. Тому вже тепер треба почати дії на користь альянсу поневолених народів Східньої й Центральної Європи, перетвореного в майбутньому — після розгрому радянського імперіалізму — в менш або більш свobodну форму федерації чи конфедерації. Отже, Польща мусить уже тепер діяти також у напрямі визволення України, Білоруси, Литви, Латвії, Естонії не тільки в ім'я власної свободи, але й свободи народів, з якими в майбутньому повинен її об'єднувати політичний і господарський альянс.

На практиці, крім уже названих держав, у складі Спільноти Центральносхідньої Європи ми бачили б Чехо-Словацьчину, Угорщину, Румунію і евентуально Югославію, Болгарію та Албанію. Зформування нової європейської спільноти створило б — після Росії і західноєвропейського союзу — третю господарську, політичну та військову силу, яка б спільно боронила інтереси цих народів, що тяжко терпіли в минулому, а, крім цього, була б у цій частині світу чинником порядку, свободи та миру.

Держави Центральної та Східньої Європи уклали б між собою угоди, які творили б господарський і пашпортний союз, гарантували б політичні та культурні свободи для національних меншостей, створили б можливості свobodного поселювання в кожній державі, вибраній громадянином. Щоб дійшло до такої співпраці, поляки — найсильніша та практично найчисленніша нація в цьому районі — не можуть бути загрозою для своїх потенційних партнерів у федерації чи конфедерації. Як написав один із наших дописувачів у дискусії над програмними засновками, в нашій частині Європи нема справедливих кордонів. Кожна конкретна розв'язка кривдить котрись із сторін. Тому ми вимагаємо визнання поляками теперішніх кордонів, тобто залишити за самостійними державами Литви, Білоруси та України колишніх польських східніх окраїн, а зокрема околиць Львова та Вільни на засаді суверенного польського рішення, а не в наслідок ялтинського диктату Великої трійки. Це зліквідувало б вогнище спорів між поляками та їхніми східніми сусідами й значно послабило б, маємо надію, їхні

побоювання польського панування в пропонованій нами конфедерації.

Суттєвим чинником польської зовнішньої політики повинно бути вироблення настанови до російського народу та майбутньої російської держави, виниклої на руїнах радянської імперії. На наш погляд, воно повинно спиратися на засади рівності, партнерства та взаємного невтручання у внутрішні справи. Національні інтереси самостійної польської держави і визволеної з-під ярма комунізму російської держави не мусять бути суперечними й не повинні взаємно виключати один одного. Проте, Польща повинна виступати за остаточну ліквідацію російського імперіалізму, який тяжить над історією тієї країни щонайменше від часу Петра I. Ми визнаємо, що російський народ поневолений комуністами та позбавлений прав. Ми вважаємо, що цей народ, як усякий інший, має також право на вільне життя. Тому ми домагаємося, щоб польські політичні угруповання давали підтримку також тим росіянам, які присвячують свою діяльність справі визволення російського народу з-під влади комунізму та його політичного, суспільного й культурного відродження, які борються з закоріненим у цьому народі великоросійським шовінізмом і націоналізмом, що є базою, на якій виростають деспотизм та імперіалізм.

З вільною та самостійною Росією, яка б охоплювала *тільки* свої етнічні території (азіятські та кавказькі республіки повинні також дістати самостійність), Польща повинна втримувати приятельські взаємини та вести двобічну господарську діяльність. Поляки на її просторах повинні мати право або повернення на батьківщину, або повної культурної автономії. Розв'язку проблеми національних меншостей у країнах Центральної та Східної Європи еventуально полегшило б підписання всіма зацікавленими сторонами конвенції про подвійне громадянство.

Якщо йдеться про другого сусіда — Німеччину — ми стоїмо на позиції непорушності польсько-німецького кордону на Одрі та Нисі Лужицькій. Його правну тимчасовість, підкреслювану деякими політичними колами Федеративної Республіки Німеччини, повинен затвердити майбутній мирний договір або інші міжнародні правні акти. Кордон на Одрі та Нисі Лужицькій становить передусім форму компенсації за матеріяльні та територіяльні втрати, яких зазнала Польща в наслідок Другої світової війни. Не можна таки повернути назад годинник історії. Тому, пам'ятаючи про німецькі злочини, як, зрештою, і про радянські, ми мусимо звернутися до майбутнього, пропонуючи такий порядок в Європі, який забезпечив би Польщу та інші країни від війни за зміну кордонів. Треба, однак, пам'ятати, що в вільній Німеччині народилися та виростили вже два покоління, які гітлеризму не бачили. Загалом

суспільство ФРН ставиться дружньо до Польщі, а т. зв. реваншистські тенденції становлять політичний маргінес, штучно роздуваний пропагандою Польської Народної Республіки для посвярення поляків і німців, щоб відвернути увагу від головного тепер ворога Польщі, яким є Радянський Союз.

Згідно з засадою самовизначення німці мають право жити в єдності як кожна нація. Тому ми за об'єднання Німеччини й створення вільної незалежної німецької держави. Така еволюція повинна сприяти добросусідським взаєминам наших народів. Звичайно, треба взаємно гарантувати права національних меншостей в обох державах.

І, врешті, не маючи власної державности, фактично окуповані, ми розраховуємо на зрозуміння та допомогу Західньої Європи та інших вільних і демократичних держав світу. Не йдеться нам про те, що "нема справедливої Європи без самостійної Польщі", бо політика ніколи не керується сентиментами чи моральними мотивами, — а про зрозуміння основної засади, що тільки послаблення комуністичної імперії СРСР становить ефективну охорону політичної незалежности Вільного Світу. В Європі тільки тоді запаує тривалий мир, коли вона стане континентом демократичних держав і вільних народів, що співпрацюватимуть між собою для забезпечення свободи й добробуту своїм громадянам; континентом, на якому не буде місця анахронічним заповідникам "соціалістичної демократії", "комуністичного добробуту" та "обмеженого суверенітету".

Щоб досягнути такого стану, треба, одначе, відмовитися від політики вигравів на сьогоднішній день (наприклад, сибірський газ, торгівля з СРСР) на користь перспективніших дій, які полегшують суспільствам (народам) Центральної та Східньої Європи боротьбу за здійснення засад, уписаних у Загальну Деклярацію прав людини та громадянина.

РЕАЛЬНІСТЬ, ДЕ Ж ВОНА?

О. Ж.

Журнал *Форум* (Мюнхен, 1985, 10), помістив статтю Володимира Малінковича "Про гасла і реальність" і... тим самим "визволив джина з пляшки", викликавши, цілком заслужено, велику дискусію в українській емігрантській пресі руками авторів різного стилю, характеру, минулого та професії та збудивши велику гаму глибоких почуттів і бурхливих переживань серед української громади. Бо автор статті, як мені здається, говорить з позицій, дуже далеких від справжнього розуміння становища народів Радянського Союзу. При чому в очах не тільки їхньої закордонної діаспори, але й свого основного ядра, яке живе на рідних землях.

Але перед тим як перейти до розгляду самої статті, мені хотілося б заторкнути позицію деяких критиків Малінковича. Конкретно мені тут ідеться про статтю Раїси Мороз, що нещодавно з'явилася в квітневому числі *Сучасності* під заголовком "Ще раз про гасла і реальність".* Наведу кілька цитат з цієї статті, щоб пояснити, про що мені йдеться. "Здається, що за три роки існування цього цікавого загалом журналу в ньому ще не було статті такої низької якості [? — О. Ж.]: непослідовної, самозаперечливої, дилетантської [?] й хаотичної за інтерпретацією важливих тем і явищ. Певна, що якби її написав не сам редактор журналу, а хтось інший, в журналі її не надрукували б" (стор. 98). І далі: "...постараюся обмежити себе й перейти до найголовніших, найсуттєвіших тверджень і ідей автора, більш-менш послідовно [?] виведених ним у статті".

Я був змушений, як то кажуть, "із службового обов'язку", цілком уважно перечитати статтю Малінковича і, не зважаючи на те, що я не погоджуюся і здивований підходом автора до розв'язки національного питання в СРСР, я вважаю, що це є цілком змістовна, послідовна стаття, написана на належному професійному рівні. Ніякого "дилетантства" я там не виявив. Але, з другого боку, як назвати те, що Раїса Мороз сама називає статтю Малінковича "непослідовною", а кількома рядками нижче (на тій самій сторінці) раптом вирішує, що автор виводить свої твердження "більш-менш послідовно"? Оце й є "послідовність"? Чи може це "само-

---

* Повний переклад статті В. Малінковича див. *Сучасність* 1986, 4, стор. 80-97. Стаття Раїси Мороз, там таки, стор. 98-107. — Ред.

заперечливість”? Або, нарешті, ”хаотичність”? А як авторка може бути певна, що таку статтю ”не надрукували б” у журналі, ”якби її написав не сам редактор журналу, а хтось інший?” Знаючи Малінковича я б не дуже поспішав з запевненнями. Так само я б не був таким категоричним у своїй оцінці професійного виконання самої статті. Якщо авторка не погоджується з поглядами Малінковича, вона має право подати конкретно, де й чому вона не погоджується. Тоді можна говорити і про високу журналістичну якість, і про професійність — про риси, які такі важливі для Раїси Мороз. І якщо вже дійсно говорити про професійність, то непогано, наводячи цитати з рецензованої статті, подавати відповідну сторінку, з якої взято цитати. Чого Раїса Мороз в машинописі своєї статті не зробила.

Авторка також своєрідно вживає деякі слова, вкладаючи в них зовсім дивний сенс, звичайно їм невластивий. Наприклад: ”В умовах, коли ... російську національну ідею ... взяли на озброєння як офіційну ідеологію імперії, говорити росіянинові про недоліки та «русифобію» націоналізму неросійських народів, ні словом не згадавши про ширення російського націоналізму ... серед усіх прошарків російського суспільства, просто нечесно” (стор. 100). Отже, виходить, Малінкович ще й до того нечесна людина. І Раїса Мороз продовжує далі: ”Це значить бачити під лісом і не бачити під носом, бачити в сусіда порошок в оці і не бачити у себе в оці скалку”. Гадаю, що Малінковичеві скоріше можна тут закинути політичну короткозорість, необ’єктивність і непродуманість деяких аспектів життя радянського суспільства, в яких йому б належало ліпше орієнтуватися. Але нечесність? Я думаю, що Раїса Мороз безпідставно натягує звичайне значення слова ”нечесний”, щоб зрозуміти мотивацію підходу Малінковича. Але наскільки я знаю Малінковича, уявити його нечесною людиною в моєму розумінні не можу. От і ще один приклад ”високої якості” та ”професійності” — риси, про які так ідеться Раїсі Мороз.

Але покинемо Раїсу Мороз і перейдемо до статті Малінковича, яка розпалила стільки пристрастей. Не можна не визнати, що стаття вміщує чимало цікавого фактажевого, в тому числі й статистичного матеріалу, спеціально коли йдеться про цифри русифікації. Не бракує там і належної оцінки сучасного невтішого стану національної проблеми СРСР. Але... але викликають здивування деякі висновки, які несподівано робить автор на основі поданої ним невідрадної національної картини. Тим дивніше чути таке від людини, яка більшу частину свого життя спостерігала радянську національну проблему в ”первовзорі, в оригіналі, не в перекладі”, й мала б шукати об’єктивнішу розв’язку проблеми. Але... але щось заважає цьому.

Малінкович не заперечує, що "вимоги незалежності ... для неросійських народів СРСР залишаються актуальними й сьогодні. Більше того, з підсиленням русифікації, а значить і загрози загибелі нації, їхня актуальність зростає" (стор. 92). І справді, що тут можна заперечити? "Але, — продовжує автор, — багато змінилося з часом". Мабуть, що так. А що саме?

В минулому народи досягали незалежності в процесі національно-визвольних революцій і війн. ... Так було. ... [Ж]иття людини не повинно бути розмінною монетою в боротьбі за якісь колективні (класові чи національні) інтереси. Проти принципу підкорення особи суспільству, що панував віками, постав інший принцип — принцип поваги до людини та її прав (стор. 92-93).

Отже, якщо відбуваються війни й революції — вимоги незалежності мають право на актуальність. А якщо їх немає, за Малінковичем виходить, що треба позбутися принципу підпорядкування особи суспільству й дотримуватися лише принципу поваги до людини та її прав. Очевидно, в рамках єдиної російсько-радянської держави. І тим самим відмовитися від гасла незалежності. Бо якщо добитися поваги до людини та її прав, демократизувати тоталітарне суспільство, для чого тоді відокремлюватися? Так я, принаймні, зрозумів Малінковича. Тим більше, що "радянська імперія має військову силу й каральний апарат набагато могутніші, ніж царська імперія". І Малінкович підсумовує: "Це реальність, з якою не можна не рахуватися" (стор. 93).

Звичайно, Малінкович має рацію в тому сенсі, що треба вважати на реальність, що не можна вести боротьбу за незалежність занадто дорогою ціною (хоч далеко не завжди її добивалися "малою кров'ю" або зовсім безкровно, як би нам усім того не хотілося). Але хіба це означає, що треба цілковито відмовитися від гасла за незалежність тільки через невідрадні сучасні умови, тільки через те, що Малінкович не знає виходу зі становища, що склалося (хоч він і думає, що знає), або тому що інші не бачать реальних шляхів? Чи то означає, що треба далі шукати тих шляхів у рамках загальнорадянських "федеративних" засад? Це й є ті найважливіші питання, що виникають, коли перечитувати статтю Малінковича. Автор, на жаль, забуває елементарну істину: нація може мати відрадніші й менш відрадні умови для здобуття незалежності. Але незалежно від того, як складаються обставини, якщо нація хоч на мить забуде про незалежність, вона тим самим раніше чи пізніше сама підпише собі смертний вирок.

Автор шукає й знаходить (?) засіб ефективного опору посиленню русифікації в неполітичному (?) русі правозахисників, який заснований "на вихованні правової свідомості людини та на солідарності людей у відстоюванні своїх прав" (стор. 83-84). І тут

автор мене ще раз дивує. Де й коли радянська влада, яка завжди була й далі є параноїчна в своєму контролі над підданими, допускала вільне існування будь-якого руху поза своїм контролем? Що б там Малінкович і його однодумці не думали про себе, але радянський режим ніколи не розглядатиме подібні рухи інакше, як політичні. Хібащо він змінить свою природу і тоді вже не буде радянським. Отже, чи не ліпше було б скинути рожеві окуляри й побачити реальність такою, як вона в дійсності є, якщо вже авторові так ідеться про неї?

Малінкович вважає, що вжиток рідної мови в побуті навряд чи викличе репресії. Може й ні. Але, враховуючи традиційність донощництва та зведення наклепів, які так захочуються в радянській реальності, і знаючи, як легко в тих умовах зробити з українця, "що користується своєю мовою в побуті", націоналіста та самостійника, я б не дуже поспішав з висновками. Так само, хоч і приємно говорити про масову солідарність у радянських тоталітарних умовах, і навіть бажано, але хіба ж то реально? Автор згадує про солідарність правозахисників, алеж то це не є солідарність пересічних громадян. А саме про це, власне, йдеться. Пересічна публіка не вихована в умовах масової солідарності, не звикла до неї й боїться, так, боїться її, навіть у рамках культурного себе-вияву.

Малінкович вважає, що національна інтелігенція може "стати ініціатором руху за масовий перехід на рідну мову в містах неросійських республік" (стор. 84). Чому б це мало бути? Силою її "громадського авторитету", — каже Малінкович. Та не має ця інтелігенція того "громадського авторитету", який їй намагається приписати автор. Навіть рух серед української інтелігенції 1960-их і 1970-их років не мав того впливу на широкі маси, який нам би так хотілося, щоб вона мала. Цей "громадський авторитет" їй ще належить набути. Чи "федеративна" радянська реальність дозволить це? Хай уже автор ідеалізує собі демократичну федеративність майбутньої радянської країни, якщо йому цього так хочеться. Але я думаю, щоб національна інтелігенція могла набути реального громадського авторитету, цього реальніше можна було б добитися скоріше в позарадянській і "позафедеративній" реальності.

Малінкович вважає, що "почуття громадянської відповідальності за долю нації та особиста потреба людини в рідній культурі ... можуть спонукати [її] на цей крок" (стор. 84). Де в лабетах радянської тоталітарної реальності побачив автор "громадську відповідальність" в тому масштабі, який міг би докорінно змінити становище? Про це відомо хіба тільки йому.

Автор дуже покладається на правозахисний рух. Він вважає, що "цей рух [лише] тимчасово придушений у СРСР репресіями,

зовсім не зазнав, як дехто вважає [до тих деяких Малінкович може сміливо зарахувати й мене], ідеологічної поразки” (стор. 84). А що ж нам каже реальність? Активних учасників цього руху в СРСР ув'язнено, зміни їм немає, праці в рамках цього руху не ведеться, поговорюють тепер про інші методи боротьби. А Малінкович вважає, що ”рух ... не зазнав ... ідеологічної поразки”. Словом, ”блажен, хто вірує, тепло тому на світі”. Але чи не краще все ж мати докази та факти?

Викликає підозру й наступна думка Малінковича. ”Перемоги цього руху в країнах Східного Блюку вже незаперечні, а його потенційні можливості ще не вичерпані” (стор. 84). Я не був би аж таким певним у ”безсумнівності перемог” цього руху в країнах Східного Блюку. Ми всі знаємо про долю учасників цього руху в Польщі й попередньо в Чехо-Словаччині, про невтішний стан справ у цих країнах. Але головне, про що мені йдеться тут, чи свідомий Малінкович обмеженості впливу ”країн Східного Блюку” на радянську метрополію? І навіть якщо можна чогось добитися в перших, то це ще не значить, що цього самого можна досягти найближчим часом і в СРСР. На жаль, покищо українці, разом з іншими радянськими громадянами, можуть тільки мріяти про східноєвропейські ”козацькі вольності”.

Виявляється також, що Малінкович таки вірить до певної міри в ідеологічні міти радянської національної політики, коли згадує про реакцію влади на ”неполітичний” рух проти русифікації, коли говорить про нібито ”подвійність” її критеріїв у ставленні до таких рухів. Правда, він не скидає з рахунку й можливості репресій режиму, але вважає систему розповсюдження інформації про репресії основним завданням боротьби з нею. Свого часу ця система мала таки певний успіх. І все ж, для довідки, яка доля спіткала розповсюджувачів цієї інформації?

Популяризуючи свою ідею правозахисного руху як найактуальнішого та найефективнішого в розв'язці національного питання в СРСР, Малінкович вірить у те, що якщо звернути на репресії проти правозахисників належну увагу громадськості, влада може піти на компроміс, бо це буде нібито всупереч її реальній політиці та міжнародним зобов'язанням (?). Щось я не пригадую, щоб у минулому радянський режим дуже переймався ”суперечливістю” такого становища. Якщо в минулому влада хотіла вдатися до політики внутрішніх репресій, чи щось могло її зупинити, чи хтось міг її зупинити на цьому шляху? Дуже рідко в ліпшому випадку. І все ж я гадаю, що належить підтримати думку Малінковича про потребу звернення уваги громадськості, особливо світової громадськості, на поведінку режиму. Треба намагатися тримати його під яким-таким ”контролем”.

Малінкович дуже ображений на те, що російським правозахисникам дорікають, що вони не підтримують гасла державности неросійських народів. Він вважає, нібито їм приписують нехарактеристичні їм погляди російських націоналістів. Він навіть зумів навести приклади, коли російські правозахисники висловлювалися на користь самовизнання націй. Тими правозахисниками є Андрій Сахаров і Людмила Алексєєва. Приклад Сахарова дійсно показовий. І все ж таки цікаво б спитати Малінковича: що ж міняють ці два приклади у висвітленні настанови російських демократів у національному питанні? Я повністю приєднуюся до опінії Раїси Мороз у тому, що можна бути російським демократом і разом з тим не підтримувати самовизнання народів. Вищенаведені приклади, дійсно, нічого не доводять. От коли *більшість* російських демократів недвозначно й відкрито висловлюватиметься за державність, тоді буде про що говорити.

Хотілося б звернути увагу на ще деякі інші, дивні, на мою думку, погляди автора. За ним виходить, що оскільки права радянських республік нібито обрамлені в форму закону, населення начебто могло б вимагати їх дотримуватися. Отже автора можна зрозуміти, що, з одного боку, змагатися за незалежність в умовах існування могутньої військової машини немає сенсу, але, з другого, вимагати прав у рамках радянської конституції можна, не зважаючи на поліційний терор. Вимагати прав у влади, яка є втіленням і підвалиною безправ'я.

Малінкович цілком безпідставно, на мій погляд, обвинувачує деяких неросійських націоналістів у русофобії. Не те, що зовсім немає націоналістів, які ненавидять росіян і все російське, але аргументи, якими оперує автор у своїх міркуваннях, плутані, непереконливі й не доводять до того, що він хотів би довести. Якщо, цитуючи Малінковича, "Говерля ... пише, що національний характер росіян викликав появу тоталітаризму, що росіяни нездібні боротися за демократію" (стор. 91-92), я можу зрозуміти образу Малінковича. Алеж коли й де росіяни, навпаки, довели, що вони таки "здібні боротися за демократію", що вони прагнуть жити не в тоталітарному суспільстві? За винятком анекдот (які лишаються анекдотами) мені майже невідомі, на жаль, протилежні факти з історії Росії, і як би воно не було гірко й образливо, але, мабуть, щось таки є в прислів'ї: "кожний народ має такий уряд, на який він собі заслужив".

Автор звертає увагу на те, що деякі націоналісти "й сьогодні вважають, що союз західних демократій з СРСР у боротьбі з нацизмом був помилкою" (прим. ч. 8, стор. 93). На жаль, помилкою він не був. Шкода лише, що західні демократії занадто буквально розуміли цей союз і безоглядно в усьому йшли на руку Сталінові,

що й створило умови для увіковічення набагато сталішого тоталітаризму в післявоєнній Європі, ніж нацизм.

Малінкович настільки пильно старається довести небезпеку і несвоєчасність гасел незалежності, що аж трохи перестарався. В пошуках "сильних" аргументів він непереконливо посилається на авторитети. Драгоманов, мовляв, теж був проти незалежності України. Але, поперше, на місці Малінковича я вважав би на умови, в яких жив і діяв Драгоманов. Подруге, той самий Драгоманов назвав час "співіснування" України з Росією "пропащим часом". А потретьє, чи, дійсно, народ повинен відмовлятися від незалежності тільки тому, що один із його діячів вважав, що в тодішніх умовах народ не дозрів до неї? Часи міняються, деякі погляди міняються, інші ні, але навіть і визначні національні діячі роблять помилки. Драгоманов не був винятком, і недарма його багаторазово критиковано.

Авторові багато залежить на принципі поважання прав людини. Він перераховує приклади успіхів борців за права людини в світі (стор. 95-96). Він вважає, що правозахисний рух у СРСР в 1970 роки притягнув до себе увагу всього світу. Можливо. Але що змінилось для прав радянської людини з того часу? Щаранського звільнили, лише обмінявши на шпигуна після 9-річної неволі попри всі протести й кампанії. Тобто в цьому випадку радянський уряд ні на крок не відступив від своїх позицій безкомпромісовості. Московську групу захисту миру частинно ув'язнено, частинно вислано за межі СРСР. Ще гірші справи в борців за національні права. Їх лише ув'язнюють, звільняючи хібащо "на той світ". "Мовчить народ, закон мовчить". І невідомо, що й як можуть змінити під тим оглядом правозахисники та їхній рух, тим більше в своєму теперішньому невидимому вигляді.

Я думаю, що в таких обставинах більшу ініціативу повинна перебрати на себе українська громада в діяспорі. Оскільки вона має більше можливостей подавати вільно вголос свою думку, вона повинна ширити у великому неукраїнському світі інформацію про долю українських політв'язнів, про політичне, економічне та правне становище на Україні. Вона повинна активно добиватися від уряду насамперед США, але також і інших демократичних країн докладати всіх зусиль для відкриття відповідних закордонних консульських представництв хоч би в Києві, але також і в інших більших містах України, і тим самим зліквідувати тривалу політичну ізоляцію України. Треба врешті інформувати ширший світ про те, що таке Україна, що вона таки існує, хто такі українці, як вони жили раніше, як вони живуть тепер і чого домагаються. Було б непогано нагадувати світові про те, що не лише африканські, азійські чи латиноамериканські народи мають право на не-

залежність, але так само його мають і народи Радянського Союзу. Одним словом, як мені виглядає, українська діаспора могла б робити набагато більше, ніж вона робила досі. І якщо вже йдеться про оборону прав людини та народів "сучасними", в стилі Малінковича, або реальними засобами, я думаю, що діяльність української громади в діяспорі могла б бути набагато ефективнішою, ніж акції підрадянських правозахисників. Очевидно, з умовою, що вона буде використовувати ті можливості, які їй, так би мовити, самі йдуть на руку і яких вона явно не використовує. Взяти, наприклад, історію Володимира Половчака, яка, правда, скінчилася щасливо для юнака. Але чи все зробила громада для популяризування тієї історії в ширшому світі? Чи аж так багато знає неукраїнський світ про Половчака? Або й зовсім трагічну історію українського радянського моряка Мирослава Медведя, в якій вона ще раз продемонструвала свою традиційну дезорганізованість, безпомічність, безпорадність і... ізольованість. Одним словом, світ (неукраїнський) мусить якомога більше знати про Україну, про українців, про проблеми цього народу. Що вони мають ті самі права, що й усі інші, нині незалежні народи світу, і ніякі об'єктивні (чи суб'єктивні) причини чи умови не можуть виправдати їхнього теперішнього становища чи увіковічнити його. І, мабуть, для цього треба належно перебудувати структуру та діяльність українських організацій. Зробити їх сучасними, а їхню діяльність — реальною.

ОУН У БОРОТЬБІ З НІМЕЦЬКИМИ НАЦИСТАМИ НА НАДДНІПРЯНЦІНІ (ПРОГРАМОВІ ЗМІНИ В ОУН)

Євген Стахів

Якщо йдеться про програмові питання Організації українських націоналістів (ОУН), її 25-річну історію можна поділити на три етапи: від заснування у 1929 р. до розвалу Польщі в 1939 р., другий — т. зв. Краківський етап і третій — від Надзвичайного великого збору, який відбувся 1943 р. на рідних землях, і до 1953 року.

ОУН постала на еміграції і перший свій конгрес відбула у Відні 1929 р. за порівняно малої участі представників українських земель. Увесь Провід перебував тоді на еміграції, в краю діяла лише Крайова екзекутива, яка фактично не мала свого представника в Проводі. Коли в Крайовій екзекутиві ОУН були лише колишні члени Української військової організації (УВО) на початку 1930-их років, ОУН мала частково характер бойової організації типу УВО. Програмово ОУН перебувала в міжвоєнний період під впливом Дмитра Донцова, ідеолога українського інтегрального націоналізму. Публікації ОУН тоді видавали на еміграції, за винятком *Бюлетеню* та *Юнацтва*, органів Крайового проводу ОУН в Західній Україні. Вони мали головним чином патріотично-виховний характер. Членами ОУН були переважно студенти та інша молодь.

Тереном дії ОУН була Галичина, а від 1935 р. — Волинь та дуже мала частина Буковини; на Карпатській Україні також діяла ОУН.

Другий, Краківський етап позначений взаємним поборюванням, включно до братовбивств двох розколотих у 1940 р. фракцій ОУН. Цей етап був найкоротший. Основні події цього періоду відбувалися на еміграції на переломі 1940 і 1941 років, але після вибуху німецько-радянської війни вони перекинулися також на Україну.

Від 1940 р. ОУН почала висилати людей з еміграції на Галичину та організувати там підпільну мережу. Всі члени екзекутиви прислані були з-за кордону. Вся багата циклостилева література теж друкувалася за кордоном. Але ні члени Проводу, ні інші

визначні члени ОУН і тим більше низові кадри не розуміли нових умов підрадянської дійсності, не доцінювали сили більшовиків (видавані в 1940-их роках у формі бюлетеня *Vicmi з УССР*, редаговані на підставі радянської преси, читало мале коло людей). Цей стан почав мінятися вже в перші місяці війни після того, як члени ОУН дісталися на Наддніпрянщину, де зустрілися з місцевими умовами. Це призвело до ідеологічної "еволюції" ОУН і переходу до третього, революційно-демократичного етапу, завершеного 3 надзвичайним збором ОУН в серпні 1943 р.

Щоб краще зрозуміти цей етап переходу від концепції тоталітаризму до демократії, від елітарної до народної революційної організації, треба пригадати, що в Галичині, яка до війни була головною базою дій ОУН, визвольна боротьба проходила в рамках двох концепцій: т. зв. органічної і революційної. Органічна концепція полягала в тому, щоб у рамках політичного устрою, який тоді існував, розбудувати національне життя на окремих відтинках, посилювати національний потенціал і на тій базі домагатися політичної автономії; революційна концепція мала своїм завданням нищити тодішній політичний і соціальний устрій і будувати новий український порядок. З упадком польської держави органічна легалістична концепція втратила основи існування, її автори після 1939 р. ніде не старалися цієї концепції реалізувати. Вона залишила тільки свою печатку на мисленні людей, які опинилися на еміграції після Другої світової війни і скупчилися біля Української Національної Ради. Революційна концепція виходила з позицій, що боротьбу за українську державу в польській дійсності треба провадити революційними методами, однак, не могла здобутися на те, щоб вийти поза рамки польської дійсності та дати ширшу концепцію побудови української держави і шляхів боротьби за неї в рамках соборної України, тобто з урахуванням підрадянської дійсності.

Таку концепцію побудови української держави, а так само шляхів боротьби за неї міг дати революційний рух, щойно зустрівшись зі східньоукраїнською проблематикою, врахувавши процеси, що там пройшли. Це могло здійснитися практично лише шляхом поповнення членських кадрів новими людьми з підрадянської України, і то як керівних, так і рядових.

На центральні українські землі в 1941 р. йшли галицькі націоналісти лише з ідеєю самостійності держави і з думкою революційною метою здобувати ту державу. Але рівночасно з цим, націоналістичний рух, як продукт західньоукраїнських умов підпольської дійсності, з певним урахуванням тих сил Західньої Європи, що боролися проти версальської "системи", заступав концепцію монопартійності та тотального контролю суспільства.

Зустрівшись зі Сходом, та концепція зазнала повної поразки. Будучи під тиском чужої тоталітарної системи, народ не міг мати симпатії до такої системи взагалі.

Поскільки український визвольний рух хотів знайти підтримку народу й мобілізувати його на боротьбу проти німецьких окупантів, він мусів кинути гасла демократії, отже такого політичного устрою, який відповідав би інтересам народних мас. У такому пляні на Наддніпрянщині прийшлося ОУН м. ін. відкинути гасло "Україна для українців", бо поставало питання відношення до різних національних меншостей України, які, подібно до українців, були позбавлені соціальних політичних свобод, дарма що росіяни на Україні не терпіли національного поневолення, й, більше того, належали до панівної нації. Нова революційно-визвольна концепція, що постала вже в наслідок зустрічі зі Сходом, гарантувала рівні права національним меншостям в українській державі та щонайменше неутралізувала їх, коли не організувала на боротьбу за українську державу.

В соціальному питанні націоналізм не мав розробленої концепції, виходячи з засади, що побудова соціального устрою — справа другорядна, і на її розв'язку буде час в майбутній державі. Натомість для українського суспільства східних земель, це була першорядна справа. Крім цього, західноукраїнські націоналісти вважали, що українська держава не існує, а більшовицька пропаганда та дійсність вбили в ментальність народу те, що українська держава, як форма, таки існує, і тому українські маси Наддніпрянщини хотіли знати про зміст цієї держави, за яку мала йти боротьба, про місце в ній пересічного громадянина, про політичний і економічний устрій самостійної України.

Тому український визвольний рух, якщо він хотів бути фактором на цьому етапі боротьби, мусів розв'язати ці питання так, як цього прагнув сам народ, а не як голосила націоналістична доктрина. Отже, ОУН мусіла піти на ревізію цієї доктрини і то в дусі дійсности, яка існувала на центральних землях України і на ці зміни організація пішла щиро, з внутрішньою вірою і з непохитною постановою ці позиції боронити. Це не був тактичний маневр чи ухил у бік комунізму, ані зрада ідеї націоналізму. Навпаки, це було служіння народові так, як це на даному етапі найкраще відповідало народним інтересам.

Український націоналізм чи краще український визвольний рух, перестав бути доктриною, яку накидали народові і реалізували, не питаючися його згоди, і став рухом самого народу. Український визвольний рух відчував чого народ хоче, і формулював його прагнення. Відповідно до того й визначалася роля ОУН — служити народові, а не стати над народом.

Про те, чи повірив український народ керманічам ОУН, нехай свідчить факт включення в процес визвольної боротьби найширших кіл суспільства на всіх українських землях. Гасло "Свобода народам — свобода людині", яке висунула ОУН, автором якого був Іван Мітрінга, знайшло в них прихильний відгук, зрештою також серед інших народів і мобілізувало їх до боротьби проти двох тоталітарних режимів.

Як розвивалися події, що зумовили реалізацію нових програмових позицій?

Коли німці розпочали в 1941 р. війну проти більшовиків, українські націоналісти були приготовані до нової дійсності організаціїно і морально, але не політично. 30 червня 1941 р. проголошено у Львові державну незалежність і створено державне правління, яке мало підпорядкуватися українському урядові в Києві. У той самий час вирушають на центральні землі так звані "Похідні групи", завдання яких не було зовсім чітко окреслене з причин, наведених вище (брак розуміння підрадянської дійсності). З одного боку, ті групи мали проголосувати по містах і селах, включно з Києвом, самостійність України та організувати цивільну адміністрацію і культурне життя по областях і районах, щоб підпорядкувати все владі, перенесеній зі Львова до Києва, а, з другого боку, мали посилити та скріпити національний елемент на тих землях, послаблений довголітнім більшовицьким терором.

Сам фізичний склад Похідних груп не був цілком щасливим, було багато випадкових людей та дуже багато молодих, запальних, ідейних хлопців, але життєво й політично не досвічених. Були, правда, й революціонери зі стажем, але вони пробіралися лише до головних міст Києва, Харкова і Дніпропетровського та деяких інших.

А завдання було величезне. Діячі ОУН уважали, що мають надати Україні націоналістичне обличчя та взяти кермо політичного та державного життя в свої руки.

На центральні землі пішли три великі групи: Група "Північ" мала дістатися до Києва й почати працю на Правобережжі. На чолі групи стояли Дмитро Мирон-Орлик та Дмитро Маївський-Косар, а до складу групи входили Микола Климишин, Ярослав Хомів-Лімницький, Микола Кравс, Петро Львович, Дмитро Корінець, Люба Шевчик, Лев Дівик, Тарас Онишкевич, Назаркевич і багато інших. З цією групою прибули до Василькова також Василь Кук-Леміш, Мітрінга, Василь Ривак, Борис Левицький, Михайло Турчманович, Роман Паладійчук.

Друга — Група "Південь" мала завдання дістатися до Дніпропетровського і працювати в південній Україні. На чолі групи стояв Зіновій Матла, а його заступником був Тиміш Семчишин-Річка. До

цієї групи належали Іван Клим, В. Реґей, Ярослав Дзиндра, Степан Тесля, Рожко, Мацілінський, Цица-Конрад, Роман Олійник, Євген Стахів, Ярослав Потічний, Михайло Дрань, Іван Янчишин, Уляна Дида, Богдан Яворський, Дмитро Горбачів, Володимир Шалько, Василь Пасічняк, Петро Олійник-Еней та інші.

Третя — Група "Схід" мала дістатися до Харкова й працювати в робітничих районах України. На чолі групи стояв Микола Лемик-Сенишин, якого разом з чотирма друзями в Миргороді на Полтавщині в жовтні 1941 р. розстріляли німці. До складу цієї групи входили Осип Мацак, П. Олійник-Батько, Володимир Лобай, Микола Кравчук, Зацінський і інші. Знищена німцями, ця група не змогла виконати свого завдання.

Найраніше з групи прийшли на Житомирщину та Вінницю, де вони почали організувати адміністрацію, видавати газету — у Вінниці: Олександр Луцький, Ігор Костецький, Володимир Нюфенко, Дмитро Корбутяк; в Кривому Розі (*Дзвін*): Михайло Пронченко, Іван Потапенко; в Кременчуці (*Дніпрова хвиля*): Михайло Щепанський, Надія Мойленко. Згодом групи розійшлися по всій правобережній Україні. Похід був дуже голосний, бо скрізь робили віча, призначували старостів, райуправи, навіть подекуди обласні управи (Житомир, Дніпропетровське). В деяких околицях позаймали пости в адміністрації й самі члени Похідних груп — в Вінниці, Олександрії, Херсоні, Ново-Українці, Дніпропетровському. Скрізь організували поліцію і, головне, намагалися взяти її під свій контроль — Кость Біда в Києві, Онуфрик-Коник у Харкові, Полтаві та Олександрії. Вивішували національні прапори, за що іноді йшла боротьба, поліція носила опаски в національних кольорах і тризуби на шапках. В деяких містах засновували навіть канцелярію ОУН (Кривий Ріг).

Крім цього, до Києва через Житомир просувалася група націоналістів мельниківської організації. До складу тієї групи входили Омелян Сенік, Орест Чемеринський, Микола Сціборський, Олег Ольжич-Кандиба, Іван Рогач, Ярослав Гайвас, Теофіль Бак-Бойчук, Яків Шумелда, Олена Теліга, Петро Олійник, Іван Ірлявський, Микола Кузьмик і ін. З Буковини під проводом Петра Войновського маршувала сотня цивільних буковинців, утікачів від румунського терору, яка згодом взяла на себе в Києві функції поліції.

Спочатку Німецька армія не перешкоджала західноукраїнським націоналістам в роботі, бо їм було потрібно і адміністрації, і поліції, — навіть часто допомагала в організуванні адміністративних органів. Але як тільки слідом за армією приїхало Гестапо й почало вилловлювати галичан і відсилати до Львова, а деяких заарештовувати та розстрілювати, треба було переходити на підпільні методи дії.

В парі з тим організовано гуртки самостійників чи радше сітку ОУН, яка опиралася на співзвучний з націоналістичною доктриною елемент, переважно старших віком громадян, що пам'ятали Визвольні Змагання 1917-1921 років. Ті люди думали, що націоналісти прийшли разом з Німецькою армією і мають мандат від німців організувати новий устрій в Україні. Як згодом виявилось, це в більшості був спекулятивний елемент, що розраховував на відповідне місце в новому устрої, але зовсім не думав боротися за самостійність і суверенність України проти гітлерівської диктатури. Однак, ті люди дуже швидко зорієнтувалися, що мета, яку ставили собі члени ОУН, доведе до конфлікту з німцями й зрозуміли, що їм з ОУН не по дорозі.

До безпосереднього конфлікту між націоналістами й німецьким режимом дійшло на тлі різного розуміння завдань місцевої адміністрації. Самостійницький табір хотів використати німецьку систему для організації зав'язків українського державного будівництва, а німецький режим хотів зробити з України колонію. Тому німцям не було на руку толерувати українських самостійників у адміністрації, яку вони хотіли зробити знаряддям своєї колоніальної політики. Тому німці дуже швидко почали усувати свідомих українців з адміністрації, арештовувати, розстрілювати та ліквідувати всіх організаторів визвольного руху.

В тих арештах активну участь брали також приховані енкаведисти, що за допомогою німців старалися нищити українських самостійників. Арешти пройшли по всій Україні, від вересня починаючи до листопада 1941 р. В той час майже скрізь розбіглися перші гуртки новозорганізованих самостійників. Вони не були здібні йти на бій з німецькою системою, вважаючи, що треба спокійно перечекати кращої ситуації, а деякі пішли на співпрацю з окупантами. Лише дуже малий гурт, переважно молодших людей, вимагав чітких революційних дій в боротьбі з німецьким тоталітаризмом за суверенну Україну.

Які висновки зробили новоприбулі організатори націоналістичного руху? Деякі поверталися в Галичину, вважаючи, що їм важко вести боротьбу проти німецьких окупантів в незвичних для них умовах Наддніпрянщини. Інші не усвідомлювали відразу потреби програмових змін, і це некорисно впливало на їхню настанову до вимог нової дійсності. Залишалися в терені ті, хто в конфронтації з життям зробив переоцінку програмових вартостей і мав відвагу протиставитися жорстоким умовам німецької окупації. Якраз ця третя частина стала зав'язком нового революційного підпілля, яке згодом в 1942-1944 роках поширилося по всій Україні.

Всю цю дійсність взяв під увагу керівний революційний центр, що дав нові інструкції, які забороняли займати пости в німецькій

окупаційній адміністрації, бо й так багато заарештували членів Похідних груп, які працювали в адміністрації. Кинуте нове загальне гасло: "Смерть Сталінові, смерть Гітлерові", яке доказувало паралельність тоталітаризму обох систем і однакове ставлення до них українського революційного руху — ОУН. Усі лєтучки та видання повинні були починатися від того гасла. Народ мусів бачити, що ОУН бореться і проти німецького, і проти радянського ярма.

Дальшими причинами переоцінки старих позицій було те, що визвольний рух боровся революційною методою за основну ідею суверенності української держави, отже мусів спиратися на широкі народні маси, і їхні інтереси повинні бути метою революційної організації, без накидання народові несприятливого для нього світогляду та форм державної системи.

Проаналізувавши ці народні тенденції, взявши під увагу досвід з дотеперішньої ситуації на Наддніпрянщині, Провід зробив висновки, розробивши зміну ідейно-програмових і світоглядових засад. У висліді такої постави народу супроти нацистського світогляду мусіла прийти засаднича переоцінка власних світоглядових підстав, побудованих на волюнтаристичному націоналізмі.

Ніхто вже не говорив про своє вище покликання керувати народом, а про мандат народу для цього. Перестають бути актуальні так зване "творче насилля" та проблема українського імперіалізму навіть в теорії. Зовсім провалюється поняття побудови держави за авторитарними націократичними зразками.

Стало очевидним і зрозумілим, що українська держава мусить бути побудована на здорових правових і демократичних засадах.

Всі проблеми світоглядового характеру, що впродовж десятиліть 1930-1941 років творили основи, довкола яких оберталися думки молодого українського покоління, спершу відходять на другий план, перестають бути актуальними, а згодом відкидаються як неправдиві й шкідливі.

Початок 1942 р. — це реорганізація сил, зміна тактики та внесення нових елементів у програму. Від того часу ніхто не відважувався перед німцями явно признаватися до українського патріотизму, до самостійництва, бо німці заарештовували навіть тих, що поверталися з сибірського заслання, думаючи, що це небезпечний елемент — бо якщо хтось не побоявся виступати проти більшовиків, то не побоїться виступити й проти німців. Протягом зими 1941-1942 р. німці заарештували цілу низку людей, що хотіли за допомогою легальних метод організувати самостійницьку діяльність. Гестапо ліквідувало в Києві Чемеринського, Рогача, Яковенка, Ірлявського, П. Олійника, Кузьмика, Олену Телігу і її чоловіка та інших, а в Херсоні — Цицу-Конрада й багато інших.

Стало ясно, що боротися за самостійність можна лише підпільними методами. Треба було відійти від читалень Просвіти, аматорських гуртків та виданням легальних газет, бо все це служило німцям в їхній пропаганді, в їхній провокаційній роботі, а українському суспільству приносило втрату цінних одиниць. Більшовицькій пропаганді це давало козир у руки, щоб твердити, що українські націоналісти — це німецькі запродавці.

Від 1942 р. в рамках революційного підпілля територію східноукраїнських земель поділено на два краї: північний з центром у Києві, до якого входили Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська та Харківська області, та на південний — з центром в Дніпропетровському, куди входили Кіровоградська, Миколаївська, Одеська (Трансністрія), Дніпропетровська, Запорізька, Ворошиловградська області, а також Крим, Донбас і Кубань. Провідником півночі був Мирон-Орлик, його заступником до 15 вересня 1941 р. — Климишин, потім Маївський-Косар, а до Проводу належали Петро Сак-Могила, Юрко Бузат, М. Прокоп, Хомів-Лімницький. 25 липня 1942 р. Гестапо застрілило, за допомогою провокатора Марка (псевдонім), Мирона-Орлика на одній з київських вулиць, і провідником став Сак-Могила, якого німці зліквідували в грудні 1942 р.

Провідником півдня був З. Матла, його заступником Річка (Семчишин). У лютому 1942 р. Річку заарештувало Гестапо, а З. Матла в березні виїхав на Галичину. Від травня 1942 р. Провід півдня перебрав Кук-Леміш, а до Проводу належали Омелян Логуш, Арсен (Петро Дужий), Граб-Петречко-молодший, Іван Павлович, К. Карпович. Від 1943 р. Леміш став провідником підпілля всього т. зв. "Райхскомісаріяту Україна".

В 1942 р. організаційно північна частина була охоплена краще. Усі області, за винятком Чернігівської та Сумської, мали свої обласні керівництва й досить добру підпільну мережу, але зазнавали величезних ударів від німецької поліції, що була переповнена енкаведистами, що спеціально були заінтересовані в нищенні членів революційного підпілля. В Житомирі зимою 1941-1942 р. Гестапо зліквідувало Кравса та Хому. 28 лютого 1942 р. Гестапо заарештувало організатора самостійницького руху в Кременчуці Щепанського, редактора газети *Дніпрова хвиля*, разом із жінкою і чотирма малолітніми дітьми, та секретарку редакції Надю Мойленко, Олійника-Батька та 22 інших членів його групи. Арешти допоміг провести член редакції Тарасов. За короткий час Гестапо всіх їх розстріляло. Опісля, в квітні 1942 р., в тому ж Кременчуці Гестапо розстріляло 6 українців з Галичини, військових перекладачів Володимира Верешака, Павла Дялогу, Бог-

дана Мазяра, Романишина та інших. Олекса Бабій утік з-під розстрілу.

По смерті тих революціонерів розкидали летючки в цілій околиці, які вказували на злочинність німців і закликали до дальшої боротьби за самостійність. В той час відбулися великі арешти в Полтаві, де німці розстріляли міського старосту Барковського та організатора революційного підпілля на Полтавщині Ігоря (псевдонім). Декому вдалося втекти (Іван Самокішин), а інші з успіхом (Василь І. Гришко та його сестра Галина) продовжували боротьбу далі.

Німці думали, що вони терором застрашать українських самостійників, і тому хотіли, головню в Києві, залізною рукою Гестапа тримати населення в жаху й не допустити, щоб столиця мала вплив на всю Україну. Тут арешти проходили впродовж 1942-1943 років. Годі сьогодні відтворити історію цих двох років, бо мало хто є сьогодні на еміграції з членів київського підпілля, й тому, мабуть, історія тих років залишиться затьмареною. Передаю лише те, що сам особисто переживав або читав в організаційних звітах, і добре було б, щоб інші очевидці мене доповнили.

Між іншими, були заарештовані й пропали у Києві: Лімницький-Хомів, Ярослав Стиранка, Семен Цимбалко, Наталка Винників. Мені відомо, що в той час ще були в київському підпіллі Люба Шевчик, Надія Романів, Галя Врублівська, приїжджали Микола Арсенич, Василь Сидор-Шелест, а Мирослав Малецький працював у Києві перекладачем і мав широкі контакти з підпіллям.

Було в Києві і мельниківське підпілля, але про нього можу мало сказати. В листопаді 1941 р. за моїм посередництвом відбулася розмова між Мироном-Орликом і Оленою Телігою в справі нормалізації стосунків між обома націоналістичними таборами.

Не зважаючи на сильний терор, німці не зломали сили українських самостійників і в Києві до самого кінця виходила нелегально друкована газета *За самостійну Україну*, орган Крайового проводу ОУН на півночі України.

Далі буде

ПРО ЖУРНАЛИ — УКРАЇНСЬКУ «СУЧАСНІСТЬ»
І ПОЛЬСЬКУ «КУЛЬТУРУ»
ПОРІВНЯННЯ ТА ПОДІБНОСТІ

Павло Турула

Так само як *Сучасність* і її видавництво є немов українською візитівкою, *Культура* з її видавництвом є безперечною візитною карткою польської еміграції. Я передплачую та читаю оба журнали, тому маю змогу порівняти їхню вартість.

Культура — дещо старше підприємство, йому вже минуло 38 років, досі вийшло 457 чисел журналу, з видавничою бібліотекою, що нараховує 410 книжок. На сьогодні вийшло 301 число журналу *Сучасність* та приблизно 150 книжок випустило видавництво. Не є таємниця, що *Сучасність* спочатку поставила метою своєї амбіції осягнути престижний рівень *Культури*.

Відомо, що польська еміграція значно численніша, значно багатша, ніж українська, та передовсім спирається на значно глибші державницькі традиції. І все ж таки *Сучасність* загалом не надто відстає, а в деяких ділянках навіть багатша змістом і тематикою. Література та літературознавство дають більше матеріялу та, на мою думку, кращий і селективніший вибір, так само звітування про мистецтво та мистецтвознавство. Зате *Культура* прекрасно розробляє тематику політики, соціальну проблематику та добре подає інформації про міжнародні взаємини чи світові проблеми. *Культура* передовсім гордиться тим, що має постійних співробітників-дописувачів, які систематично подають свої статті на означену тематику. Вже відомо, що в кожному числі журналу буде стаття Адама Кручека на тему "з радянської преси", Домініка Моравського — "Кореспонденція з Риму" (про закулісне життя Ватикану), Міхніка — про режимну Польщу, Леопольда Унґера — з Брюсселю; Бирського — на міжнародні теми, Герліка Ґрузінського — про всілякі міжнародні сенсації; а ще давніше — відважні статті Мерошеського на тему польсько-української співпраці, що проковували й дратували польських шовіністів (на жаль, уже померлого). Книжковий дорібок *Культури* також багатий, лише під назвою "Зошити історичні" досі вийшло 75 книжок. Варто згадати також окремі видання російською та німецькою мовами (теж цілі числа журналу *Культура* німецькою мовою). Вийшло

видання також українською мовою (приміром, *Розстріляне Відродження* Ю. Лавріненка). Зустрічаємо в журналі також статті українців, наприклад, покійного Бориса Левицького (відомого советолога), журналіста Богдана Осадчука.

Видавництво "Сучасність" безперечно дало нам також цінні видання, крім українськомовних, також англійською мовою, наприклад, бюлетень *Digest of the Soviet Ukrainian Press* і польськомовні та російськомовні видання. Видавництво "Сучасність" видає російською мовою також кварталник *Форум* під редакцією В. Малінковича (вже вийшло 12 чисел).

Мої побажання? Більше тематики з ділянки політики, громадських і міжнародних взаємин, звітування про наших сусідів (балтицькі народи цілком залишені поза нашою увагою). Одночасно в *Культурі* ми знаходимо литовську, чеську, німецьку хроніки. Очевидно, для цього потрібно відданих справі дописувачів-співробітників, які опрацьовували б окремі ділянки, і то постійно, як це робить Моравський з Ватикану. Повинна бути окрема ділянка про події в Польщі та про польські визвольні проблеми.

Не тільки було б цікаво знаходити такі відомості про наших сусідів, але також це стимулювало б думку про потребу співпраці з ними. Можливо для такого збирання інформації не конечно потрібно мати великий журналістичний досвід, а трохи охоти співпрацювати з нашим журналом, щоб зробити його ще цікавішим і кориснішим.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1986, 3, у рецензії Г. Лужницького на книжку В. Ревуцького *Нескорені березільці* на стор. 121 (14 рядок знизу) треба читати: а другий том."Радянський [тобто дожовтневий] період".

НА СМЕРТЬ ПОЕТА

ТАМ, ЛІВІШЕ СЕРЦЯ...

ВБИВСТВО ПОЕТА

Леонід Плющ

Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
О як боліла біла білота!
.....
А рідна нива, як вогонь горіла
і чорні викидала колоски!

В. Стус, "Палімпсести"

Це горіла Україна, її душа, й боліла душа поета, зранена болем свого народу. 4 вересня 1985 р. в пермському таборі особливо суворого режиму загинув від численних хвороб, набутих за 14 років поневірянь по всіх колах ГУЛацького пекла, видатний український поет, прозаїк, публіцист, літературознавець і перекладач Василь Семенович Стус. За ці страшні роки, з 1965 по 1985 рік, гебіли знищили фізично не тільки поета, але й майже весь його творчий спадок. Залишилося кілька сот його віршів та кілька перекладів західноєвропейських поетів. Залишилася також політична публіцистика Стуса.

Тема смерті й безсмертя Стуса постала ще в 1975-1976 роках, коли друзям по табору, політв'язням різних націй, удалось врятувати життя Стуса й, частково, його тюремну поезію. Письменник-політв'язень Михайло Хейфец розповідає, як він умовляв тоді таборового начальника: "Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів". Навіть до тупого мозку ляйтенанта ця думка пробилася, і якби не вище начальство, можна було б досягнути якогось успіху (ляйтенант не знав, що й самого Шевченка Москва давно мріє об'явити клясовим ворогом...).

У серпні 1975 р., якраз у час підписання Гельсінкських угод, Стус умирав на очах друзів. Врятували його тоді не Гельсінкі, а товариші-політзеки. За 10 років розвитку "досягнень" Гельсінко Стуса, запротореного в тюрму вдруге за участь в Українській гельсінкській групі, доби́ли.

Тяжко пояснити західньому читачеві, за що вбивають поетів. Тяжко пояснити й те, заради чого українські поети свідомо йдуть на смерть у таборах. Та й сама поезія в наш час не відіграє на Заході тієї ролі, що в східноєвропейських країнах. У нас поет ще досі — речник народної душі, народного сумління. Ще й досі він — пророк. Влада, не розуміючи поезію, відчуває в справжньому поеті ворога, достойного бути закатованим на смерть. 100 років тому Микола I замучив Шевченка, в 1930 роки Сталін замордував майже 80% українських письменників. І тепер з 144 письменників світу на списку Комісії ув'язнених письменників ПЕН-Клубу — 25 українських літераторів-в'язнів...

Розповідаючи про вбивство Стуса, слід було б розповісти про хресний шлях поета, про його політичну діяльність і про саму його поезію. Я виберу останнє, щоб вимушена обставинами роля політичного борця не закрила собою головного в поета — його поезії. Як убивають в ГУЛагах, західній читач уже знає, а суть громадсько-політичної позиції Стуса невідривна від його поетичного світогляду.

Стус-поет народився в час так званої відлиги й належить до руху "шістдесятників", представників третього українського відродження. Після смерті Сталіна вже, здавалося, знищена українська культура за короткий час відлиги відродилася плеядою талановитих письменників і мистців. Відлига не перейшла в весну — вже в 1965 році гебіли заарештували двадцять діячів української культури. Серед них був видатний літературознавець і перекладач Іван Світличний, близький друг Стуса.

Стус писав тоді у вірші, присвяченому Світличному, про те, що нуртувало в душах багатьох шістдесятників:

Не можу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережити.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він як зоря проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.
.....
Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їйбо не знаю, що я зле зробив.

4 вересня, рівно за 20 років до смерті, разом з Іваном Дзюбою та В'ячеславом Чорноволом Стус виступив на перегляді фільму С. Параджанова *Тіні забутих предків* з закликом до присутньої в залі інтелігенції не мовчати, протестувати проти ресталінізації. Не промовчав тоді й сам Параджанов, за що й досі карається. Карається й Чорновіл.

Вірш Світличному Стус писав уже в кочегарці, де працював після того, як його вигнали з аспірантури Інституту літератури.

Але поетові муляло сумління, що за якісь гріхи перед собою:

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів.

Досьє росло до 1972 р., року генеральної розправи з українською інтелігенцією, розправи, яка зачепила навіть верхівку компартії України.

В 1972 р. Стуса заарештували разом зі Світличним і Дзюбою. Та ще раніше, в 1970 р., в коло шістдесятників увійшла перша страшна смерть — за ще досі неясних обставин вбито художницю Аллу Горську. Над її труною Стус прочитав свій вірш, в якому зробив остаточний вибір:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай!
У чорній стужі сонце України,
а ти шукай — червону тіль калини,
на чорних водах тіль її шукай.
Бо мало нас. Дрібнесенька щопта
Лише для молитов і сподівання.
Застерігає доля нас зарання,
що калинова кров — така крута,
така терпка, як кров у наших жилах.
У білій стужі білих голосінь
ці грона болю, що падають в глибінь,
безсмертною бідкою окошились.

Поезію, справжню поезію тяжко перекладати, майже неможливо. Українську поезію подвійно, бо Франція традиційно не знає ні історії України, ні її культури... В цьому одна з причин того, що так безборонно вбивають українців у таборах і на волі, а в західній пресі постійно друкують українофобські статті...

"Грона болю" — це гілки калини, що ми, присутні на тих зловісних похоронах, кидали в могилу Алли. Калина — традиційний символ України, жінки, матері, коханої. "Сподівання" анаграматично пов'язано з "сповіданням", тобто зі сповіддю й віросповіданням. Разом зі "щоптою", п'ятірнею або трьома перстами для хрещення це дає єдиний образ того грона, жменьки вірних своєму народу шістдесятників, які зібралися в ім'я Господнє, в ім'я України.

В первісному варіанті був зловісний рядок передчуття, передбачення долі цієї "щопти": "Усім нам смерть судилася зарання...".

Характеристичною ознакою кожного великого поета є те, що будь-який його твір є сконденсованою історією культури, її минулого й навіть майбутнього. Віддаючися безоглядно своїй долі

поета — самій стихії поезії, поет сам стає цією долею й тому його вищі злеті в поезії — віщі.

Так і цей вірш виявився пророцтвом смерти композитора Володимира Івасюка, ліричні пісні якого з 1960-их років — найпопулярніші в Україні. Одна з них, "Червона рута", можливо навіть відбилася на образі червоної калини в пророчому вірші Стуса. В 1979 р. тіло Івасюка "знайшли в лісі, повішене, з виколеними очима, поламаними пальцями, з глибокими ранами на грудях, у які були встромлені гілки калини".*

Але свідомо поет в цьому вірші виходив з образів й стилістики поета другого, Розстріляного Відродження 1920-их років. "Грона болю" вирости з "Лебедів" (1928) Михайла Драй-Хмара.

В 1928 році вже було ясно, що гра в інтернаціоналізм закінчилася, й почалося нищення української культури. Драй-Хмара в "Лебедях" писав про "п'ятірне гроно" мужніх лебедів, що в озері, що покривалося кригою, продовжують свій плив, ламаючи кригу. Відбиваючися від партійної критики, яка вбачала в п'ятірному гроні групу так званих "неоклясиків" (М. Зеров, Драй-Хмара, П. Филипович, О. Бургардт, М. Рильський), Драй-Хмара пояснював, що мова йде про п'ятьох французів, поетів "Абатства" (Ромен, Дюамель, Вільдрак, Аркос, Мерсеро).

Мало хто з грона неоклясиків пережив зиму 1930-их років. Троє були, як і Стус, замучені в таборах (Зеров, Драй-Хмара, Филипович), Бургардт-Клен врятувався втечею на Захід. Рильський вижив ціною свого таланту й совісті — став сірим одописцем тирана й катів свого народу.

В щопті, про яку писав Стус, духово вмер Дзюба, що вийшов з тюрми ціною зради товаришів і зречення себе й свого таланту. Падіння Дзюби боляче вдарило Стуса, хоч він і вивчав феномен самознищення таланту на прикладі геніяльного поета Павла Тичини, що впав в 1930 роки до рівня символу сірости радянської антипоезії.

Сам Стус з усіх своїх праць найбільше цінував саме цей свій дослід падіння генія "Феномен доби". Я мав щастя читати в 1971 р. цю блискучу й трагічну працю про улюбленого Стусового поета Тичину, яку знищили в 1972 році гебіли. В цій праці Стус розкрив досі нечувану, бо неможливу до 20 ст. таємницю біографії людини, "блзня при дворі кровавого короля", пігмея, який з 1930-их років змушений був постійно боротися зі своєю геніяльністю — щоб не вийти за межі дозволеної сірости.

Дзюба — далеко не геній, але був досить талановитим критиком. До того ж — другом Стуса. Свій лист з табору до Дзюби,

---

* Журнал *Діялог* (Торонто) 1979, 9.

який в цей час (1976 р.) розписував "грані кристалу" квітучої радянської культури, Стус закінчує словами: "я тужуся пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози". Стус писав Дзюбі: "Зупинившись на перехресті, ти пустився навтьоки від самого себе, ми ж рушили далі. Зробили новий крок. Цей крок — як у прірву. Але — це наш крок до самих себе, до свого народу, до нашої будуччини. ... Великий Іван Дзюба закінчився, почався гумункул із країни ліліпутів".

Становище української культури нині настільки жахливе, що кожний український інтелігент колинебудь мусить дійти до цього перехрестя: або стати яничаром й нічим духово, або піти хресним шляхом. В українців нема навіть тих закутків "чистої" науки й офіційного патріотизму, які є в росіян. "Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської й національної гідності".

Гебіли нині зробили підсумок життю Стуса. У Дзюби ж попереду роки життя, що гірше за смерть.

Доля Стуса ствердила, що його вибір в тій ситуації був єдином можливим. Навіть на кількість його поезій, яку вдалося врятувати, кілька збірок, які були опубліковані за кордоном, показують, що на своєму тяжкому шляху політв'язня поет Стус ріс і виріс в окрасу української поезії.

Продовжувач високої традиції поезії "неокласиків", орієнтованої на вершини європейської поезії, поет-філософ Стус встиг оволодіти майстерністю своїх учителів і зробити крок далі, створити власну поетику, яка ще чекає своїх дослідників.

Вимушений стати політичним борцем, Стус переборов спокусу актуальної "громадської поезії" народницького типу. Саму концтаборову поезію він перетворив у поезію як таку. Це відповідало його поглядам на сенс поезії й життя поета. Хоча й писав друзям з заслання в 1977 р.: "моя поезія, мої переклади — то грішне заняття. Обов'язок сина народу, відповідальність за цей народ — єдині обов'язки". Але при цьому знав і те, що —

Вся суть твоя лише в поеті,
а решта тільки перегній,
що живить корінь.

Боротьба за народ була й є боротьбою за себе, двобоєм з собою — самопізнанням:

Давно забуто, що є жити
І що є світ, і що є ти.
У власну душу увійти
дано лише несамовитим.

"Несамовитість", абсолютна безкомпромісовість (з гебілами просто не розмовляв) дивувала навіть друзів по табору, людей твердих і мужніх. Але це не була "несамовитість" фанатичного озлоблення:

Як добре те, що смерти не боюся
І не питаю, чи тяжкий мій хрест ...
Що жив — любив і не набрався скверни,

— тієї самої скверни, що перетворила й так часто перетворює революціонерів у нових катів.

На Великдень в тюрмі поет записує:

А світ — нехай святиться,
Нехай святиться світ.

Наглядач зазирає в "очко":

Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже *твоє* життя тебе не кличе?

Жаль за цього знищеного системою чоловіка і є народолюбством Стуса.

Ти все стоїш в мої людській скорботі,
Твоїм нещастям серце пойнялось
моє недужне ...

бож —

Я сам, а ти — лиш тінь.

Жахлива країна тіней, "веселий цвинтар":

Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.
Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людожер,
один за трьох.

Тут "бог носить галіфе, як справжній крук".

Стус дав, можливо, найкращі в світовій поезії картини тюремного побуту. Слідча тюрма в Києві:

Довкруг — обрізано жалі,
Обтято голосіння.
Десь при вечірньому столі —
батьків моїх тужіння
згорьоване.

І далі, вже в тюрмі-концтаборі:

Тут живе
ховається у смерк і так існує,
пропахле смертю. Віко гробове
з нас ані спустить ока.

(Тут "віко" означає "очко" наглядання й покришку труни...). Та найстрашніше не воно, "віко" стародавнього гоголівського Вія, що править тут, у ГУЛазі, а прокльон, що "наче ніж" може увійти в душу, "щоб став і ти такий, як треба — черствий". Бо саме це — прокляття боротьби за справедливість, боротьби, яка нищить у душах борців любов. Ця думка улюбленого Стусом Камю — постійний мотив у його тюремних поезіях. Поет наголошує позитивний сенс своєї боротьби:

бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою-
наповнення. Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

Вихід за свої власні межі можливий лише "самособоюнаповненням" (само собою = самим собою), з якого й народиться й вилетить з тебе "птач душі", твій твір...

Та ось поет уже в концентраційному таборі. Він знаходить дивні, але до болю фізіологічно точні образи нежиття таборового. Ранок. Поет прокинувся.

...Глухий пляфон
розбобтував баланду ночі.

Це треба пережити наочно, щоб відчути болючу точність образу. "Баланда", якою годують в'язнів — рідина, досить гидка на смак. І в ній плаває трохи чогось їстівного. Так само бридке світло вночі, що тягнеться від пляфону й заважає спати, але недостатне для того, щоб читати чи ясно бачити щонебудь.

Продовження цього "натуралістичного" образу так само точне, хоч і сюрреалістичне та абсурдне, як абсурдне життя в ГУЛазі.

Деручкий
дзвінок, мов корок, вибив з пляшки сніва
нової днини твань...

Це ні сон, ні ніч, ні день, а якесь "сниво", баланда-пиво, на дні якого таборова реальність — "днина"...

Та в таборі є одна незаперечна реальність твого буття — твої друзі, спів'язні:

стань і вдивляйся: скільки тих облич
довколо виду твого, ніби німби,

так сумовито виграють на дримбі,
хоч Господа на допомогу клич.

Німби від світла, який іде не від пляфонів, а з серця поета... З
любови.

В одиночці гірше. Тут з тобою лише спогади, їхнє світло. Й
світло твоєї душі, якщо ти її виплекав.

Горілиць

з-за оболонку свінула Софія.
Десь галактичний Київ бронзовіє
у мерехтінні найдорожчих лиць.

.....

Там — Україна. За межею. Там,
лівіше серця!

Це все від світла власної душі, від "свічі в свічаді" —

Із того раю

радів я, згублений в світах,
коли по звомплених зірках
сам — і смеркаю і світаю.

Та пам'ять душі приносить з собою і болі. Біль за пригноб-
лений, пограбований народ. Згадується в тюрмі подорож в "укра-
їнський П'ємонт", до карпатського містечка, "серця серця" Батьків-
щини. Та вже й там тхне рабським духом:

війнуло холодом на мене
в цій вичужілій вітчині.

Біль за рідних:

мабуть тобі вже, мій сину,
зашпори в душу зайшли...

Так ішло із року в рік заглиблення поета, кришталево чесного з
собою і світом. Уже самі назви збірок поезій, їхня хронологія,
вказують на напрям розвитку поета до себе й народу: "Зимові
дерева", "Веселий цвинтар", "Свіча в свічаді", "Палімпсести", "Птах
душі".

"Зимові дерева" створювалися в час, коли —

не розвиднялось і не дніло,
а в першу пору половінь
завирувало, задудніло
як грім волювання і велінь.

Половіння — загальна риса і часу, і людей цього, "хрущовського",
десятиліття, Зимових дерев, що спробували піднятися, дати па-
ростки. До того покоління половинного часу звертається Стус:

Зайди за грань. Нам надто тяжко жити
непевністю. Межи. Напівступою,
як над собою винесений крок
задумався і скляк. Напівбажання,
на півваганні втяте.

Самозупинка половинних людей половинного часу стала па-
дінням до "себе в рабство" й далі — на "веселий цвинтар". Тому
пора "половінь" швидко віддудніла:

і знов синодиком смертей
утвержується самовладдя

— настала пора —

Коли в усі сліди
ступає тінь Іуди.

Половинки — Євтушенки, Вознесенські, Драчі, Коротичі —
стали Юдами нової зими.

Він надто пильно стежив шлях утрат...

і тому —

навік лишився під собою
для пробування, нижчого за смерть.

Це —

недомога
твоя — спізнати долі ліпоту,
переступаючи межу святу,
пустившись осіяної дороги.

Так, ця дорога стала дорогою до смерти в таборі. Але мета досяг-
нута, мета знайдення й очищення своєї душі,

що ловить благовість
сама собі не вірячи: знова
ти, виборена з тіну, все жива?

Це та свіча в свічаді, що навіть в труні-тюрмі дає свободу, можли-
вість жити — світло: "сам — і смеркаю і світаю".

На свічаді — пил...
"Стань!

Не стирай з свічада порохи — то все
твої страхи, страхи, страхи".

Світла душі, що виникає в тобі від "самособоюнаповнення", виста-
чає, щоб висвітлити не тільки навколишнє, але й відтворити пер-
вісний текст на палімсестах культури, знівечений радянськими

невігласами й затертих часом, цим світлом душі, як лазерним променем, висвітлити первісний пратекст.

"Палімпсести" — це тексти на пергамені, які зчищали малограмотні ченці, щоб на них писати свої тексти. Сучасна наука різними способами, й серед них спеціальним випромінюванням, воскрешає знищений давній текст. Стус у своїх "Палімпсестах" не тільки воскрешає пратексти — він показує й те, як душа поета це робить. Його поезія є насамперед філософською антропологією. Душа людини — суб'єкт і об'єкт його поезії, світло й світ, який це світло пізнає й навіть творить.

Лискучі рури власним сяйвом сліпнуть
іззовні і з середини. Струмить
високий день. Як спирту штоф, стоїть
осклілий обрій.

Інші в душах тихнуть
і віддаються щедро, як жінки,
твій душі, що в сяєві оскліпа.

Образ душі — свічі, перетвореної в лискучу руру, дає Стусові змогу поставити центральне питання філософської антропології — взаємопов'язання пізнання й самопізнання. Внутрішній світ людини, її власне сяйво є шляхом, методом пізнання "інших" душ.

Тільки тобою
білий святиться світ

— звертається Стус до коханої, України, Бога. "Ти" — предмет його пізнання. Бо пізнання є любов. Самопізнання можливе лише як пізнання "Тебе".

Стань і вдивляйся: скільки тих облич
довкола виду твого, ніби німби ...

Ці рядки, навіть вирвані з таборового контексту, становлять одну з найглибших основ філософії Стуса.

Вдивись уважно — навколо тебе "ніби німби", світло людських душ. Неначе іконописні лики прозирають читачеві в цих обличчях, сотворених за образом і подобою Божими. Як і ти, але твій лик тобі не видний. Він є вид.

Іконопис цієї сцени підкреслений зворотом "Стань і вдивляйся". Це — парафраза слів Ісуса, звернених до вмерлої дочки Яіра. "Дівця — встань". Стусове "стань" включає в себе і "встань", і сам образ воскресіння. Стань собою, "самособою" наповнися і вдивляйся. Тільки тоді, коли ти став, ти сам існуєш і бачиш інших. І через них бачиш себе, свою душу.

Становлення душі — це насамперед відновлення історії, своєї й народу. Палімпсести — це твоя пам'ять. Пізнання починається з неї.

І жайворони дзвонять угорі, —
мов гостре срібло річки степової.
Мені заблиско з пам'яті глухої,
де бродять тіні — з ночі до зорі.

Спогад про пісню — дзвін жайворонків гострим сріблом прорізує не лише камінь тюремних стін, а й кригу забуття. З позасвідомости, з нічних тіней, це срібло музи — музики жайворона, яке висвітлює образи пам'яті.

Шар за шаром, пласт за пластом висвітлює поет глуху пам'ять. За сувоєм пам'яті особистого життя поета йдуть сувої пам'яті народу. Висвітлення душі виявляється висвітленням культури.

Перед нами пергамен, палімпсести книги биття українського народу. Ми вже бачили, як висвітлив Стус трагічну смерть Алли Горської "п'ятірним гроном" Драй-Хмари. А її смерть, гроном болю за неї, він вирвав з небуття високу поетику 1920-их років. І це взаємоосвітлення двох поколінь створило новий вимір часу. Промінь душі з минулого сягнув у майбутнє й пророчче освітлює долю самого поета й його однодумців.

Доля кожного справжнього поета України неминуче перетинається з долею Тараса Шевченка. Не диво, що основним пратекстом "Палімпсестів" Стуса є *Кобзар*.

"Софія", що "свінула" з-за оболони в тюремну камеру поета й освітила перед ним "галактичний Київ" "у мерехтінні найдорожчих лиць", вивела перед очима читача затерті школою та "балухатими мистецтвознавцями" рядки Шевченкового "Варнака" —

Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.

Кількома точними словообразами, "софійним" наповненням "Божих храмів" та "галактичним" преображенням "святого" Києва вдумливий, талановитий філолог Стус розкриває містичний сенс Шевченкової поезії. Це небесний Київ, небесний Єрусалим чи Софія другого пришествя Христового. Там, "за межею" таборової зони — Україна, в серці якої прозирає її серце — духовна Україна. Прозирає сковородинськими очима серця. І тому з'являється "там, лівіше серця" безсмертна Україна.

Серце можна прострелити, та в "серце серця", лівіше серця куля не досягне. Там — безсмертна Україна духу, виразником якої є сам Стус і ті найдорожчі лица, в ореолі яких бронзові перед

ним галактичний Київ. Київ воскреслої й одухотвореної України, який існує ними, живими. Їхніми серцями.

Звертаючися "до братів по неволі" Стус розвиває свою філософію серця, оперту на шанованого ним Сковороду:

Удай, що обтято дорогу. Що спить
душа розколошкана в смертнім аркані
високих наближень. На серці екрані
гойдається вечора зламана віть.

Коли обтяті просторові дороги в Україну, людині залишається ще один вимір — вимір часу, опертий на самозаглиблення душі. Смертний аркан, накинута тюремниками, в цьому вимірі стає соняшним арканом, танком душ. І вихор карпатського танку душі виринає людину до духу, стає високим наближенням до мети — до єдності душі з собою.

Ти чуєш, розбратаний сам із собою, —
Тепер, недоріко, подайся за водою
(а нишком послухай: чи всевіт — не спить?)

Усесвіт не спить. Він ворушиться, во-
втузиться, тузаний хвацько під боки
мороками спогадів. Луняться кроки,
це, Господи, сяєво. Це — торжество:
надій, проминань, і наближань і на-
вертань у своє, у забуте й дочасне.

Пробившись душею крізь зашморг, смертний аркан, у духовий космос високих наближень, Стус намагає шлях до найглибшої своєї (кожного з нас) суті.

Мені зоря сіяла нині вранці,
Устромлена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:
Ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.

Ця зоря — Софія, мудрість Божа чи, як її називали символісти початку сторіччя, Вічна жіночість. Це та сама Софія, що відкрила поетові небесну, духову Україну.

Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі
на відстань справедливості), прощає
тобі хвилинку розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всевіт
почув твій тьмяний клич ...

Образ Софії зливається тут з образом матері, яка вивищується в вічну матір — Україну, Землю, Божу Матір.

Софією, зорею вічної матері, Стус висвітлює найглибші, найтемніші кутки народної душі. З прадавніх часів співають у нас пісню про Галю, спалену невідомо чому й невідомо ким. Ця дика, варварська балада лише своєю мелодією суму переборює свій старовинний сюжет людських жертвоприношень на честь кривавих поганських богів. Переборює не до кінця, мабуть, бо багато хто з її слухачів здригається від огидного обряду-міту. Здригається й Стус, але зазирає в цю безодню прадавньої історії й творить свій катарсис, творить свій образ "Галі", Галі-душі, дочки великої матері. Палої, але чистої в своєму падінні ґетевської Вічної жіночости:

Йде Пан-Господь. Цілуй Господню ризу,
ой чорнобрива Галю, чорнобри...

— звертаються до "за біль білішої" Галі янголи. І у відповідь чується Господнє слово:

Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка, згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
о як боліла біла білота.

Перекладач Ґете й Рільке, Стус на українському ґрунті, в традиціях Шевченка й Сквороди, створює свій, український образ фавстівської Маргарити, палої Душі, "Аніми", Софії. Душі, яка боєм своїм відбілює з себе козацький бруд, відбілює до святости, до "білоті" — субстанції чистоти, до карпатської білоти — едельвайсу, символу безсмертної людської душі. Вона ж, вічна мати — сутне душі поета. Читаючи Ясунарі Кавабату, поет мєдитує:

Як постав ув очах мій край,
наче стовп осіяний.
Каже: сина бери, карай,
Він для мене коханий.

Поетова душа освітлюється духом, образом Сина небесної вічної Матері. До Нього звертається він, у пошуках своєї дороги в п'ятимі нашого часу:

Поорана чорна дорога кипить.
Нема ні знаку од прадавнього шляху,
Сподоб мене, Боже, високого краху!
Вільготно гойдається зламана віть.

Останнє й є відповіддю Божою: зламана віть віти-життя стає благою вісткою волі, Христовою вісткою-Євангелієм.

Все ближче край.
Дивлюся в порожнечу днів і літ —
і думаю: де та межа, котрою
вертається утрачена душа
у прапервні. У паділ тих розкошей,
які сурмили молоді літа.
Камо грядеш? Неслухняний крок
пізнав себе у цій ході невпинній,
а ти лише в його ступаєш слід.

Переступивши поріг київської тюрми, Василь писав:

Здрастуй, бідо моя чорна,
Здрастуй, страстна моя путь.

Своїм життям і смертю своєю Стус здійснив свою волю:

І хочеться сягнути за крайчасу,
за прапервні. І все почати знов.
Первослідом. О, щоб то нам прямитись
поверненням у смерть. О, що б то йти
узгір'ям долі в верхогір'я крику,
яким прорвався тверді першотвір,
і збурих певність німоти і тліну!

Розгорнувши своєю поезією книгу буття, освітивши її стерті прапервні-письмена, Стус воскресив утопану в бруд світову культуру. Воскресіння палімпсестів культури стало воскресінням душі поета, його особистого, національного й вселюдського.

За свідченням самого Стуса, перед арештом 1972 р. він усе ще був українофілом. У таборі він став українцем. Це означає "самособоюнаповнення", становлення повноцінної, автентичної людини.

Вибір — поет чи боєць — зроблений вірністю поета собі, творенням своєї долі незалежно від обставин життя. З попелу культури, з уламків зимових дерев, з-під товстого шару спаленої рідної ниви піднялася велична постать Стуса.

Можливо катам вдалося знищити останню тюремну збірку поета "Птах душі". Але його душа — білотá-білотка — безсмертна. Птах душі вже вилетів з "Рад-соц-конц-таборів-Союзу" високою поезією й навіки увійшов у скарбницю світової культури.

В двобой за свою душу Стус переміг. А з ним, самим його життям, перемогла його ідея. Його Україна його життям ще раз довела свою незнищенність.

Здійснилося те, в що вірив:

Народе мій! До тебе я поверну
і в смерті обернуся до життя.

ВАСИЛЬ СТУС У СПОГАДАХ ТА ВІДГУКАХ ЧУЖОМОВНОЇ ПРЕСИ

Зібрала і опрацювала Анна-Гая Горбач

СПОГАД СПІВВ'ЯЗНЯ

Високим, струнким, з гарним чоловічим, сказати б скульптурним обличчям, з гордо поставленою головою та сильним густим баритоном — таким закарбувався мені в пам'яті Василь Стус. Саме закарбувався, бо з першого слова, з першої зустрічі, певен, не лише в мене — в кожного — він залишав про себе незабутнє враження.

А познайомився я з Василем соняшного серпневого дня 1968 р. в Києві. Тоді ми — хто раніше, хто пізніше — поверталися з першої, зовсім не самочинної "мандрівки" в ті "не зовсім близьенькі місцини...". Суспільна атмосфера вже почала відчутно змінюватися: відлига і ренесанс 1960-их трансформувалися в свою протилежність, але ще не сягнули ситуації початку 1970-их чи 1980-их років. І, отже Київ, Львів, уся Україна, тобто духові друзі, ще публічно зустрічали й приймали нас як "людей з легенди" (як колись Київ зустрічав Хмельницького. Хоч, звичайно, не так пиш-но). В товаристві Алли Горської та інших київських друзів ми ходили по історичних місцях та вулицях нашого святого Києва, відвідували мистецькі майстерні художників, музеї, приватні збірні мистецьких цінностей тощо. Ті дні були настільки насиченими зустрічами, дискусіями, плянами й перспективами, що годі все це охопити в коротких рамках листа.

Знаючи про моє повернення й близько приятелюючи з Н. та І., Василь домовився з ними про зустріч, і так ми познайомилися. Симпатія була взаємною. Він і я — діти села. Села повоєнного, багатого на надії, дитячими свідками яких ми були, і це нас теж єднало. Якимось він сказав: якби ситуація не вимагала бути поетом, я орав би поле, вирощував хліб. Це не було позірною заявою. Знаю з перших уст, як він любив село, власне, все життя Василя свідчить, що його Символ Віри — це творити хліб насущний, тобто через власну самопожертву стверджувати життя спільноти. При тому не лише нашої. Сьогодні Василь — постать вселюдська. Можливо там, у Вас, таки не усвідомили цього, як не усвідомили багато самоочевидних історичних фактів, стосовно до України та її проблем. Там це, мабуть, ще не швидко зрозуміють або просто швидко забудуть, нічого не навчившись. Та для нас, багатьох друзів Василя, його життєва місія (як би не склалася його доля)

була зрозумілою ще тоді, в далекому 1968-ому. Згадати про це слід ще й тому, що згодом і в нас не всі виявилися достойними означення "людей з легенди". Тяжка проза буття багатьох схилила долілиць.

А Василь творив поезію й творив себе. Мені вдалося зібрати багату, як на наші можливості, бібліотеку (в 1972-ому вона, на жаль, пропала). М. Костомаров, М. Грушевський, С. Єфремов, Ю. Липа, Д. Чижевський, Б. Лепкий, Б. І. Антонич, Д. Донцов, М. Бердяєв — це лише мала частина авторів, що їх читав, власне, глибоко вивчав Василь. І це тільки в мене! А він же позичав книги в багатьох і дещо мені давав.

З початку 1972 р. ми вже довго не зустрічалися. До 1981 р. Тоді для мене виділили на кілька місяців зовсім окреме мешкання. Годі сказати, що від подібної "уваги" почуваєшся щасливим... Та Василеві там дали ще "комфортабельнішу" келійку. І як звичайно трапляється, "нема зла без добра" — ми стали сусідами й знайшли можливість спілкуватися. Самі пошуки такої можливості й намагання спілкуватися — вже це вимагало мужности, а часто й розплати... І все таки ми спілкувалися. Очевидно, ця готовість, не кажучи про спільність долі, походження, характерів, а рівно ж ідеалів зблизили нас ще більше. Якийсь час ми жили в одному приміщенні.

То була воістину висока радість спільного буття. Хоч Василь, природно, складний характер. Як, до речі, і характери більшості людей, що перебувають там. Це ми всі розуміли, але повторюю, всі ми за багато років відчували насолоду спільного буття. Рафінована інтелігентність, толерантність і взаємна симпатія були передумовою того. Із Б. Василь практикувався в німецькій мові, якою володів досконало, М. він допомагав у російській мові, редагував його речі, мені читав свою поезію, переклади, ділився думками, сподіваннями. Саме в той час, із великим, правда, запізненням, ми дізналися про вихід його збірки поезій. Кожна подібна вістка додає наснаги, вселяє оптимізм, підтверджує доцільність власної праці. Словом, для поstätі менш значної така новина може стати засобом самоствердження, причиною вибуху емоцій на рівні стресу. Василь зустрів вістку, без сумніву, з радістю, проте, з радістю, достойною воістину видатного поета; та, головне, з подиву гідною скромністю та рівновагою. Тільки глибоке усвідомлення своєї життєвої місії здатне втримувати людину в душевній гармонії з собою, з оточенням. Адже умови — екстремальні, це навіть не тривала космічна подорож. Політ — мобілізація психоенергії, мужности, рівноваги на короткий час, а там — на десятиліття, власне, на ціле життя. Останнє — не так просто. А Василь, один із найкращих наших поетів, блискучий перекладач,

ерудит-енциклопедист, мислитель, свідомо взяв на себе ще й таку місію.

Талант — категорія суспільна й має бути збереженим для спільноти. Отже, кожному своє: мистцям — творення мистецьких цінностей, громадським діячам — суспільна заангажованість. Приблизно так переконував я колись побратима й кума П. З. — художника європейського рівня. Цю думку Василь заперечував своєю тезою: сьогодні важко з певністю твердити, що для нації, в її екстремальних умовах буття, є важливішим — збережений талант чи його посвята задля життя спільноти; житиме вона — будуть і таланти.

Це так і не так. Література, мистецтво, духовість у цілому, ті нетлінні цінності нації, є водночас її живильним середовищем. Тому безмірно жаль, що передчасно відійшов один із найвидатніших поетів України. А до того ж ще й на диво активний, героїчно самовідданий громадянин. Вся його праця вимагала подиву гідної мужності. Василь був винятково сильним характером — байдівського типу. Незвичайно делікатний у взаєминах з друзями, він, як Байда, вмів сказати: "Твоя, царю, віра поганая...". Прямо ввічі султанам і при кожній потребі.

Боже, як мало тих, хто знає, що означає бути характером байдівського типу! Власне, чому мало? Багато, дуже багато! Але скільки треба ще розповісти людям про нашого Поета, щоб, окрім поетичної творчості, людство знало його й оцінило як Людину!

□ Що Стус був надзвичайною людиною й умів знаходити спільну мову зі співв'язнями, що себе взаємно виключали через ідеологічні переконання, політичні розходження та протилежності характерів, говорить доривочний спогад з іншого листа, що наспів до нас після вістки про його смерть. Дозволю собі зацитувати ще цей уривок, написаний вже старшою людиною:

■ ... Тих слів стосовно до славної пам'яті Василя підбирати мені не треба було — вони самі десь бралися й наче просилися на світ Божий. Останній раз мені довелося бачити Василя на Підураллі у 1981 р. Він, ідучи до лазні, зупинився й хвилин п'ять дивився на тайгу, дивився очима поета, очима глибини душі, й наче б вбирив у себе все те, що не всім дано бачити. Його очі, обличчя й уся постаць виражала відчуженість від дійсного стану речей, він жив у зовсім іншому світі, недоступному й незбагненному не тільки карателям, а й покараним. Духово він уже тоді був на відході й на все дивився з філософсько-поетичних вершин неперехідних цінностей...

— ЕСЕЙНІ ДУМКИ ТА ЛІРИЧНІ РЯДКИ ДО СМЕРТИ СТУСА

□ Ще один есейний відгук з України роздумує над долею поета, якого не охороняла піклувальна рука щедрого мецената, а якому судилося "пройти беззахисно і нести честь і сумління непрохідними дорогами...". Це роздуми, що торкаються не тільки трагічно-героїчної постаті Стуса, але й поета взагалі, як людини витонченого інтелекту, що не схильна хилити голову перед могутніми цього світу, а йде за покликом свого сумління та високого покликання. Наша доба особливо жорстока до людей масштабу Стуса, але вони залишають своїм сучасникам і наступним поколінням немеркнучі дороговкази, що світять і світлитимуть кращим синам і дочкам народу також в найтемніші години історії. Але послухаймо думки есеїста, що застановився над долею поета:

Цвіт — це розкіш! Як багато життєвих сил іде на вироблення особи, і як легко цю витончену, вироблену індивідуальність зранити, знівечити, підкосити. Що не кажіть в честь героїв терпіння, а людина таки не створена для експериментального вимірювання меж її витривалості. На цьому шляху ми не бачимо її високої межі. Її захищає проведіння, але вона марить про мудрість історії, яка створює захисні інститути. Вона завжди спраглим оком шукає простягненої руки доброго мецената і сахається націленою на неї чорної діри, що ковтає безслідно. В дитинстві здивовано читав поштиві, щоб не сказати запобігливі присвяти вельможам, написані великими світільниками Духу. Тільки тепер ніби розумію: вони йшли за своїм високим призначенням, *належно* використовуючи драбину ієрархії. Можновладці задовольнялися належним поклоном і не посягали на сумління (прерогатива Бога). Нині, коли дух відстоює свою справжність у світі дешевих заміників, така дорога веде в нікуди. Поет воліє йти беззахисно й нести честь і сумління непрохідними дорогами (де йому пропонує поклонитися той самий, що стояв перед Христом у пустелі). "Хоч тяжко душу вберегти під небом цим полудним, а треба іти, а треба іти...". Зрештою, вічно великі принципи освячувалися кров'ю, а високий вітвар тримався на постійному спаленні офіри. Як же багато сонця і життєвих сил треба на вироблення особи, яка, набравшись духу, живе під націленою чорною дірою. Це велика душа, яка сягає свого зросту, коли підіймається в прагненні дихати повітрям високих гір. Вона собі знайде багато прірв і пасток, але обережи її Боже від вузької пастки під чорною дірою! Звичайно там їй теж снитиметься часом свій неповторний сон. Але

постійно стоятимуть в очах привида смерти, такі ж реальні, як привид короля в очах Гамлета, а холод і сиристь виснажать сили аж до благенького трепету життя. Вона наповниться важким со- лодом смерти як Еврідіка Рільке в копальнях, де скніли душі. Але драматичніше за Еврідіку, для якої вже ігри в життя не існували, ця висока душа ясно бачитиме свій край, своє небо, свою дорогу, пророче озиратиме навіть усі дороги й мучитиметься тим, що серед них нема висхідної. Тільки дух її пориває на високі дороги й знову повертається до свого категоричного імперативу, й так до знемоги. Мотив обов'язку майже непомітний в його поезії, бо ясно лежить в основі його натури й не стає предметом уяви. Це поезія душевних станів і в цьому відношенні найправдивіший образ епо- хи, коли велике вмирає задля малого. Дороги трачених доріг... траченої пам'яті. Протліла згага живоднів...

Безпуть товчень потайних відьомських кручень. Імена Петефі, Рилеєва, Льорки, символ назв і людської трагедії. Але для прику- того до чорної дірки вони звучать як розкішна мрія про *мать* високої свободи в один короткий, передостанній, але справжній день на святі життя. Яку ж пісню встиг проспівати поет, що народився на Свят Вечір ще майже 37-ого. А поліг Бог зна де і десь під свято Усікновення голови Івана Христителя, пророка, волаючого в пустелі — пісню, страшно правдиву як смерть.

Діти землі волюють чарівну вигадку, ніж ту правду, для якої треба багато сил.

- Правдоподібно ще не раз українська творча думка повер- татиметься до цієї постаті високого духу, оповитої смутком самоти, як наприклад у наступному вірші, що надійшов до нас також з України:

■
В музейній тиші засніженої Лаври
сумирно стоять перед Богом порожні церкви,
тільки мовчазна дзвіниця височить та ячить
у застиглому пориві до Неба.
Які примарні місячно-сині
картини Катерини Білокур,
який первісно далекий світ
вічної краси заглибленої в собі.
А в довгій залі сатрапного дому
маленький спектакль,
ятріння ватри
і пошук джерел того дивоцвіту,
що вихлюпнув Голубу душу в повені квіток.

Але між нас струменіє холод
і така неприкаяність від чийогось порожнього погляду,
начебто плили у відчуженім місячним світлі
розсіяні монади без призначення і цілі.
Тільки рідна душа співала-голосила свою пісню
про велику чистоту і смуток самоти,
про самотність високих духом
низько межі людьми
і високо між зорями.

□ Для кращого розуміння цього вірша хочемо пригадати, що картини наших народних наївних художниць зберігаються в Києві в музеї атеїзму, в одному з музеїв прилученого до цього комплексу, що розміщений в будинках Київської Печерської Лаври. Творчим духом народних художниць, як уособленням нерозгадної сили народного духу, особливо цікавилися поети-шістдесятники.

Але цими днями ми отримали й перший німецький творчий відгук на смерть Стуса. І хоч його автор, як письменник і поет, відомий тільки дуже малому колу німецьких читачів, ми хотіли б зробити приступними думки чужої нам людини, що, однак, вглибилася в творчість нашого поета і в його трагічну долю. Цей автор — ніхто інший, як видавець збірки віршів наших поетів німецькою мовою *Angst — ich bin dich losgeworden. Ukrainische Gedichte aus der Verbannung* ("Я спекався тебе, моя тривоже". Українські вірші зі заслання), що немало спричинився особистими літературними вечорами та читанням перекладів Стусових поезій перед німецькою публікою до поширення його творчості серед неї.

НЕКРОЛОГ ВАСИЛЕВІ СТУСОВІ, УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТОВІ, ЩО ЗАГИНУВ У ТАБОРІ ПРАЦІ

Вони посадили свободу
за високі огорожі
вони посадили свободу
в тюремні каземати
вони заслали свободу
в невільницькі табори
але Василь живе
Вони заткали поетові
рот і уста
та піддали його
мукам і тортурам
щоб врешті доклати

його людську подобу
але Василь живе
Вони викрали його поезії
та знівечили його тіло
вони заборонили йому
вживати рідної мови
але Василь живе

А потім
вони позбавили його життя
і надіялися, що нарешті
обтяті його крила
але над мертвим тілом
піднявся орел до свобідного лету
бо Василь живе

Він живе в своїх віршах та писаннях
і жадні тортури ані смерть
не зможуть перешкодити
щоб Василь був аж таким вільним
щоб простити своїм убивцям

всім тим

державним чинушам

тому що в них менше життя
ніж у Василевих тлінних останках
що тепер немов шуляк
кружляє над їхнім сумлінням
і Василь живе

- Цей вірш Рольфа Аппеля, написаний з глибокого співчуття до долі поета з України, буде наступним часом напевно надрукований в якійсь німецькій публікації, поруч з іншими кільканадцятьма довшими чи коротшими посмертними згадками, що вже з'явилися раніше.

Німецька преса та Міжнародна Амнестія до смерти Стуса

Смерть українського поета та правозахисника Василя Стуса не залишилася без відгомону в Західній Німеччині, де між освіченою верствою вже є чимала громада шанувальників його лірики та непересічної громадянської відваги, цієї дуже виразної риси характеру покійного лірика.

Ще 7 вересня, себто три дні після його наглої смерти в правній колонії особливого режиму в Кучіно біля Пермі, німецька

преса почала передруковувати велике звідомлення Німецького пресового агентства ДПА, що було складене на підставі відомостей, поданих Левом Копелевим, товариством і редакцією "Континент" та Міжнародним Товариством Людських Прав. Газета *Франкфуртер альгемайне цайтунг* була однією з перших великих газет, що передрукувала це звідомлення. Під заголовком "Василь Стус, український поет, дисидент і член Гельсінкської групи, помер у таборі" з'явилася велика стаття, базована на звідомленнях пресових агентств, обізнаних у питаннях переслідування інакходумців у СРСР, та інших відповідних інформаций. За словами Копелева, поданими в статті, "Стуса переслідувано брутально, бо його поезія пройнята любов'ю до рідного краю і волі". Він оскаржував офіційно порушення людських прав та "говорив відкрито і без страху правду про сваволю і переслідування духового життя в своєму краю". Стаття пригадує, що в тому ж таборі особливого режиму загинули 1984 р. три інші українські політичні в'язні: Олекса Тихий, Юрій Литвин і Валерій Марченко, всі — члени Української гельсінкської групи. Тому що невідомо, скільки політичних в'язнів табору в Кучіно загрожені смертю, Копелев закликає домагатися звільнення всіх цих в'язнів, притягнення до відповідальності винних членів таборової адміністрації та ліквідування самого табору.

В перший тиждень вересня західній громадськості стало через пресові інформації відомо, що 20 серпня засуджено в Ужгороді українського правозахисника Йосипа Тереля на 7 років табору суворого режиму та 5 років заслання. *Франкфуртер альгемайне цайтунг* пише, що Тереля відомий в Німеччині як один із провідних християнських правозахисників України. Він відсидів уже більше 18 років у різних таборах та психіатричних закладах. Стаття входить у деталі переслідування Терелі та українських католицьких підпільників, документи яких стали останніми роками також доступні і німецькому читачеві.

13 вересня 1985 р. широковідомий ліволіберальний тижневик *Цайт*, що виходить у Гамбурзі, вмістив зі знімком поета некролог "Ні справедливості, ні помилювання" відомого німецького письменника Ганса Крістофа Буха до смерті Стуса. Ще 1984 р. Бух помістив весною в тому ж тижневику велику статтю-рецензію на книжку самвидавної української лірики *Я спекався тебе, моя тривоже*, в якій Стус представлений 67 віршами, на видання короткого таборового нотатника та збірки його листів до друзів, що з'явилася також німецькою мовою.

Бух написав свій некролог у гіркому та обуреному тоні на адресу всіх своїх німецьких колеґ з письменницького кола та об'єднання німецьких письменників, що їздять до Москви, "втри-

мують непримушені контакти на офіційному рівні, на яких саме залежить радянським колеґам". Він певний, що під час цих розмов не було згадки ні про Литвина, ні про Тихого чи Марченка, "бо інакше радянські колеґи не виявили б такого задоволення з приводу відбутих відвідин і контактів".

Бух починає свою статтю згадкою про жорстоку смерть Осипа Мандельштама, Ісаака Бабеля та Сергія Третьякова, трьох письменників, що загинули в сталінських таборах, трьох авторів, яких так високо цінив і любив Бертольд Брехт. Правда, пише Бух, що жорстокість і нелюдськість сталінських таборів, жертвою яких стали не тільки три названі письменники, але й безліч інших, належать сьогодні до минулого. Однак, "у році, коли новий шеф Кремлю заповів реформи та навіть збирається позбутися надужиття алькоголем у своїй країні, вмирають по таборах ще письменники, і то такі видатні поети як Василь Стус".

Бух згадує, що його колеґи Петер Шнайдер, Гюнтер Грасс, Гайнріх Белль зверталися до різних високих радянських чинників та до Спілки письменників СРСР у справі важкохворих, сьогодні вже неживих українських письменників, однак, на ці телеграми вони навіть не отримали чемної відповіді.

Він пригадає виступ Белля кілька місяців перед його наглою смертю на з'їзді німецьких письменників літом 1985 р. в Зарбрюкені, коли він недвозначно заявив своїм колеґам: хто зі Заходу їде до Москви, повинен бути свідомим того, що ця поїздка пов'язана з поклонами та покірним наставленням до всього, що діється в СРСР. Відповіддю на цю покірність є ласкаве наставлення офіційних чинників до гостей. Він, Белль, виступає, однак, за справедливість і не очікує ласкавості, для нього справедливість важливіша від ласкавості.

Ці слова Белля, сказані в Зарбрюкені, пише Бух, набрали після смерті видатного письменника, якого вважали "сумлінням" свого народу, характер і вагу заповіту. Від чесного німецького письменника можна очікувати, що він сприйме ці слова як дороговказ в усіх можливих контактах з радянськими колеґами зі Спілки письменників СРСР.

Бух кінчає свій некролог закликом до чинників у Москві дозволити перевезти тлінні останки Стуса, щоб поховати його в рідній землі.

Ми обмежимося цими двома основними статтями німецької преси, згадавши, однак, що в німецькомовному журналі *Континент*, що має вийти в січні-березні 1986 р., з'являться німецькою мовою стаття Надії Світличної про Стуса як про людину й правозахисника та некролог, що наспів у жовтні з України з оцінкою діяльності Стуса на тлі літературного життя 1960-их років.

Немало коротших статей про смерть Стуса з біографічними даними з його життя та інформаціями про правозахисний рух в Україні, поширених австрійськими та швейцарськими пресовими агентствами, надруковані кільканадцятьма німецькомовними газетами, а також журналами: *Вельт*, *Зальцбургер нахріхтен*, *Лінцер кірхенблят*, *Глявбе ін дер цвайтен вельт* та іншими.

Слід підкреслити, що німецька група ч. 425 Міжнародної Амнестії з осідком у місті Меттманн недалеко Дюссельдорфу, яка від 1972 р. опікувалася Стусом як в'язнем сумління і впродовж 13 років працювала з неймовірною відданістю для покращання його долі, прийняла вістку про смерть поета як великий болючий удар. Свій біль і гірке розчарування члени групи, переважно лікарі, правники та вчителі, висловили у некролозі, газетному повідомленні про смерть, поміщеному в популярній ліволіберальній газеті *Франкфуртер рундшав*. У своїй довголітній праці члени групи вичерпали всі можливості, що їх подає у своїх директивах міжнародна централа. Було написано безліч листів до радянських чинників, у яких нагадувалося про порушення радянського законодавства стосовно до Стуса, чимало газетних статей писали про його долю та закликали читачів писати в його справі листи до радянського уряду й включитися до оборонної акції. Організували літературні вечори з читанням його поезій не тільки в перекладах, але також в українському оригіналі, нав'язували контакти з заангажованими німецькими письменниками, які зі свого боку мали опікуватися переслідуваним колегою тощо. Заслугою цієї групи було й почесне членство Стуса в Міжнародному ПЕН-Клубі. Вона подбала про поширення збірки української самвидавної лірики серед німецької читацької публіки.

10 листопада 1985 р. один із провідних членів групи, правник Ганс Теселінк, що вже в минулому писав у справі Стуса до київського прокурора Глуха (*Сучасність* 1982, 6, стор. 102-111), звертаючи йому увагу на дволикість його статті "Повага до права" (*Вітчизна* 1981, 1, стор. 142-146), вирішив ще раз викласти у відкритому листі до прокуратури СРСР думку про незаконні вчинки радянського судочинства, що нехтує власним законодавством.

У цьому відкритому листі пригадується, що поновне засудження важкохворого Стуса в жовтні 1980 р. на 10 років колонії виправної праці особливого режиму та 5 років заслання — ніщо інше, як "смертна кара в ратах", як оцінювала й оцінює Міжнародна Амнестія подібні засуди. Тим більше що Стус повернувся після відбуття першої кари (1972-1979) непрацездатною вже людиною.

Від осені 1980 р. чимало видатних особистостей міжнародного літературного життя вказували на нелюдські переслідування свого українського колеги і в'язня сумління Стуса. Однак, усі

заклики, листи, телеграми та телекси до радянського уряду та Спілки письменників СРСР замовчувано, нестерпні умови ув'язнення продовжувалися. Стуса, що хворів на шлунок, серце й нирки та останнім часом мав постійно підвищену температуру, не госпіталізували, він не діставав потрібної медичної допомоги. Вже те, пише представник Міжнародної Амнесії у своєму відкритому листі, що Стус помер у робочій зоні й навіть під час нічної зміни вночі з 3 на 4 вересня, вказує на те, що в виправних колоніях нехтують радянським законодавством і висмоктують з в'язнів останні сили для рабської праці.

Метою цього відкритого листа до прокуратури СРСР було вказати, що комендант табору Далматов та завідувач медичним обслуговуванням Шеля відповідальні за смерть Стуса і, згідно з радянським законодавством, підлягають покаранню. Теселінк підкреслює, що випадок смерті Стуса у виправній колонії 389/36-1 відповідає статті 128 КК РРФСР, і просить прокуратуру розпочати в цій справі слідство проти відповідальних представників таборової адміністрації за невиявлену медичну допомогу хворому в'язневі. Міжнародна Амнесія просить радянський уряд повідомити її про відкриття слідства та хід справи.

Немає сумніву, що цей відкритий лист Міжнародної Амнесії у своєму чемному тоні, до якого зобов'язані всі члени організації, на опортуністичних і цинічних працівників прокуратури в Москві чи в Києві враження не зробить, але його публікація у західній пресі, про що повідомлено в листі, зверне в котрій уже раз увагу на людиноненависницькі методи радянського судочинства та його органів супроти представників українського правозахисного руху. Чи захочуть залишатися байдужими до цього радянські державні керівники, враховуючи їхні намагання викликати серед західньої інтелігенції враження, що радянська система є втіленням найгуманніших і найсправедливіших законів в історії людства? Про це можна бути різної думки.

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СТУСА

Сергій Солдатов

Коли мене питають, чи не шкодую я про численні роки, відбуті в радянських в'язницях і таборах, я відповідаю рішучим "ні!" Бож інакше я, можливо, ніколи не зустрів би тих надзвичайних і стійких людей, що їх радянська влада покарала багатьма роками неволі й нелюдськими умовами життя. Серед цих умов — непосильна праця, погане харчування, брак конечної медичної допомоги, майже цілковита ізоляція від зовнішнього світу, неможливість займатися незалежною творчою працею, принизливе поводження, муки голоду й холоду в карцерах і табірних в'язницях. Ці люди — в'язні сумління, які справді втілюють у собі сумління, розум та честь народів, що їх силою утримують у межах радянської імперії, жорстоко покарані радянськими керівниками лише за те, що вони відважилися мати незалежні погляди й переконання, наважилися мужньо обстоювати їх і втілювати в життя, використовуючи мірні та законні засоби. І чи слід дивуватися, що засуд борців за права людини, за релігійні, національні та культурні права на багато років неволі в нелюдських умовах часто означає фактичний смертний вирок для них!

Якби мене запитали, хто зробив на мене протягом табірних років найсильніше, найскравіше й найглибше враження, я без жадних вагань відповів би: Василь Стус, один із найкращих синів українського народу, його співець і патріот, його борець і страдник!

І ось щойно надійшла сумна вістка, якій неможливо повірити, яка вразила й наповнила скорботою всіх людей, які близько або й віддалено знали його, — що Стуса нема серед живих! Знавши, який він тяжкохворий і який довгий реченець неволі, яку він уже відбув і яку ще повинен був відбути, ми всі давно вже припускали можливість трагічного кінця; але тепер, коли це сталося, розум відмовляється сприйняти це й повірити. Я відчуваю, що в моєму серці щось обірвалося і я втратив близьку, безмежно дорогу мені людину. Бо Стус був для мене не лише однодумцем і товаришем в ув'язненні, не лише розумним співрозмовником і душевно тонкою людиною, не лише постійним співучасником або організатором усіх наших табірних голодівок і страйків, але й моїм близь-

---

Переклад з російської.

ким, дорогим другом. Дружба з ним залишила в моїй душі глибокий слід на все життя, вона допомогла набути душевну рівновагу й зносити тяжкі умови неволі. Вона допомогла знайти відповідь на запитання, які мучили мене, й давати відсіч сваволі й беззаконню табірної влади.

... В січні 1976 р., соняшного, морозяного ранку мене відвезли "воронком", у супроводі автоматників МВД та вовчурів, які гавкали, до політичного табору ч. 17, біля селища Озерне, в Мордовській АРСР. Незабаром я познайомився тут з чудовими хлопцями-політв'язнями; серед них були Паруйр Айрікян, Мишко Хейфец, Юра Бутченко, Ілля Граур, Василь Овсієнко, Размік Маркосян та багато інших. І, звичайно, серед нових знайомих був наш табірний патріарх литовець Пятрас Павляйтіс. Овсієнко, молодий український політв'язень, за фахом учитель української літератури, сказав мені тоді: "Чи знаєш, Сергію — в сусідньому таборі ч. 19 сидить найкращий український поет молодієї генерації Василь Стус! У таборі він захворів на виразку шлунку, через убивче харчування стався прорив стінки, і нещодавно він зазнав важкої операції. Вірзали половину шлунку...". Я тоді висловив побоювання, чи витримає він на ногах до звільнення, до якого залишалося під ту пору два довгих роки в таборі і два роки на засланні.

Незабаром Стуса привезли до нашого табору і ми всі дуже близько з ним познайомилися. Я від початку поставився до нього з захопленням. Я бачив у ньому не лише видатного поета та полум'яного борця за національну свободу України, але й дуже чарівну, душевно тонку, делікатну й м'яку людину. Але в ставленні до наших ворогів, до табірної адміністрації та співробітників КГБ, він був твердий, відважний і непримиренний. Мені подобалося також, що попри великі страждання, що припали йому на долю, а може й завдяки їм, він був до того ще й справді релігійною людиною. Він часто деклямував мені релігійно-філософські вірші австрійського поета Райнера-Марії Рільке в своєму власному перекладі. Він був палким прихильником цього поета. Чи треба ще додавати, що мені часто траплялося щастя слухати його власні мелодійні, сповнені глибокої туги вірші, присвячені, голов-но, долі українського народу, долі його борців і мучеників. Знав він напам'ять і вірші найкращих поетів України, наприклад, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ліни Костенко та багатьох інших. Чудово знав також історію свого народу, як і світову історію. Любив філософію, цікавився вченням Володимира Соловйова, цитував старогрецьких та римських мислителів, а особливо — Платона та Сенеку. Політично ми міркували цілком однаково, доповнюючи одне одного. Незабаром ми з ним близько потоваришували. Мабуть, за мої окуляри й схильність до нерозсудливих учинків він

назвав мене "П'єром", маючи на увазі П'єра Безухова з *Війни та миру* Л. Толстого. Я ж назвав його "Гетьманом", бо в думках бачив його на баскому вороному коні, в золотому шоломі та в бойовій зброї, з блискучою шаблею в руці, на чолі хоробрих козацьких полків, що йдуть у бій.

Незабаром його повезли до табірної лікарні. По дорозі охоронці забрали в нього збірку творів стародавніх філософів-стоїків. Він відмовився йти у "воронок". Тоді на нього надягли наручники й потягли силою. Українського поета, у 20 сторіччі, тяжкохворого, за книжку філософів-стоїків закували в наручники... Чи це все не жакливий сон! Ясна річ, ми негайно оголосили голодівку протесту. Неймовірними були страждання Василя вже тоді. Через погано, поспіхом зроблену операцію, а також за браком ліків і через погану їжу його мучив страшний біль. Маючи надлюдську волю, він удень так тримав себе, що рідко хто здогадувався про його муки. Лише пізно вночі, коли всі в бараці спали, а я, як звичайно, страждав від безсоння, він тихо вставав, виходив до коридору й там, наодинці, протяжливо й тихо стогнав...

Наведу ще один випадок. Кінець 1976 р. Табір ч. 19 біля селища Лісне. Дізнаємося, що в українського політ'язня, малярки Стефанії Шабатури сконфіскували всі її малюнки. В табірній їдальні прилюдно оголошуємо, що почнемо голодівку на її оборону. Наступного дня Стуса й мене, як, мабуть, імовірних призовців страйку, викликав полковник КГБ Доротенко, який спішно прибув до табору. Я намагаюся тиснути на кагебівську особу його майбутньою відповідальністю перед українським народом за придушення його національної культури, бо саме таким придушенням є нищення малюнків Стефанії Шабатури. Особа, як виглядало, позадукувала, пообіцявши малюнки, після належної перевірки, повернути. Але тут Стус не витримав і назвав його поведінку "підлим бандитизмом".

— Ви ще поплатитеся за це! — волає загрозово полковник КГБ. — А малюнки Шабатури ми спалимо!

— Це на вас, людоджерів, схоже! Нам — горіти, а вам — походжати з сірниками! — гнівно кричить у відповідь Стус.

Все так і сталося! Наче палаючий смолоскип свободи та незгасного духу пройшов Стус своїм багатостраждальним шляхом. Після виходу з табору на початку 1977 р. дворічне заслання на зловісну Колиму, з важкою працею на золотовидобувній шахті, з постійним цькуванням і переламом п'яткових кісток обох ніг. Короткотривале перебування з родиною в Києві, праця робітником у ливарному цеху... Новий арешт у травні 1980 р. і засуд на 15 років позбавлення волі — вирок, що в цьому випадку дорівнював

смертному. На час смерти йому залишилося ще 10 років таборів та заслання.

В його особі український народ втратив видатного патріота, українська література — високоталановитого поета, його друзі та знайомі — чудову людину, а все волелюбне людство — полум'яного борця за свободу.

Його моральна чистота й жертовність, його мужність і непохитність, увесь його подвижницький дух і багатостраждальна доля є яскравим взірцем як для нас, його сучасників, так і для майбутніх генерацій. І в наших серцях ім'я, образ і вчинки Стуса, українського поета, патріота й борця за свободу, житимуть вічно!

На сумлінні радянської влади ще одна і, певно, не остання жертва. А в пантеоні загиблих борців за вільну Україну засяяло ім'я нового національного героя, подвижника світової свободи!

ДО ЧИТАЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ «СУЧАСНОСТІ»

Шановний Читачу!

Журнал *Сучасність* переступає поріг 25-ліття своєї появи. Разом з виданнями, які передували його виникненню — *Сучасною Україною* й *Українською літературною газетою* — це вже 35 років існування і вислід значної видавничої концепції. Як на еміграційні умови — доволі поважний вік.

У своїй видавничій політиці журнал керувався й керується загальноукраїнськими мотивами: у центрі його уваги стоять не вузькогрупові, а загальні зацікавлення, не хвиливі, а постійно дійові та тривкі осяги, не загумінково-льокальні, а всеукраїнські питання. В *Сучасності* беруть участь автори різних поглядів і різних зацікавлень. Наша провідна мета — відповідно до наших спроможностей нести всебічну допомогу краєві. Це означає також опір політично-суспільному устроєві, що там існує, а передусім опір форсованим спробам нищення українського стану посідання.

З цієї нагоди звертаємо увагу й на цілу низку книжок, які з'явилися у видавництві "Сучасність". Це — переважно видання, що мають значення документів доби, поява яких в Україні під сучасним пору є немисленна.

Як і кожне видавництво, і ми зацікавлені в найбільшому поширенні нашого журналу та книжок. Тому дорогим для нас є кожний передплатник, що цінує наші зусилля та вносить своєчасно належне за журнал. Радіємо також, коли цей передплатник залучує *нових передплатників* і тим спричинюється до зміцнення фінансової бази видавництва.

Але, крім цього, хочемо тут порушити ще один аспект і ним зацікавити наших читачів.

Часто до нас звертаються особи, які не мають фінансової змоги передплачувати наш журнал — безробітні, пенсіонери, молодь, що студіює, хворі і ін. Подібні прохання доходять до нас крізь залізну заслону (куди деякі наші видання доходять), хоч і з висловами побоювання, що режим до них не допустить журналу. Все це вимагає додаткових витрат видавництва, які воно не завжди може покрити.

З огляду на цей стан звертаємося до наших читачів з проханням робити пожертви на Пресовий фонд *Сучасности*. Віримо, що наша громада в діаспорі допоможе нам нести наше друковане слово до всіх закутків земної кулі, в тому числі й до тих, хто без власної вини не може його передплачувати.

Читачам, які відгукнуться на цей наш заклик, складаємо вже тепер наше сердешне спасибі.

Видавництво "Сучасність"

Ukrainische Gesellschaft für Auslands-
studien «Sučasnist» e. V.
Müllerstraße 33, Rgb.
8000 München 5, BRD

У США і Канаді:
"Sučasnist"
254 West 31 St., 8th Fl.
New York, NY 10001

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz
8000 München 2

Kto Nr. 22/20457 (BLZ 700 700 10)
Postscheckkonto: PSchA München,
Kto Nr. 22278-809

На пресовий фонд «Сучасности» внесли в 1980-1985 роках:

Англія:

Український клуб (Олдгем) — 105 ф.
Український клуб (Ноттінгем) — 180 ф.
С. Василько — 25 ф.
А. Гавірко — 2,50 ф.
М. Іваницький — 6 ф.
Михайло Івасів — 12 ф.
Б. Клубб — 5,50 ф.
Г. Лашук — 2 ф.
Михайло Мазепа — 22 ф.
С. Маренко — 2 ф.
М. Мицко — 5 ф.
М. Паньків — 6,50 ф.
Р. Папіж — 5 ф.
В. Сарчук — 2,50 ф.
В. Шевчук — 1,50 ф.
Н. Шутак — 2,50 ф.
П. Федорчик — 2 ф.

Австралія:

Л. Дзіс — 64 дол.
А. Гузій — 5 дол.
Д. Ленчовський — 7 дол.
О. Отген — 15 дол.
Р. Павлишин — 35 дол.
Т. Судомляк — 100 дол.

Аргентина:

Я. Тракало — 5.000 пез.
Хосе Ткачук — 20 DM.

Канада:

Текля Вінзура — 40 дол.
Наталья Закидальська — 60 дол.

Німеччина:

В. Максимович — 20 DM
Г. Наконечна — 5 ам. дол.
Михайло Пелех — 30 DM

США:

Микола Дейчаківський — 30 дол.
Володимир Котенко — 55 дол.
І. Мігайчук — 49 дол.

Про авторів

- Ігор Качуровський** (1918) — поет (*Над світлим джерелом*, 1948; *В далекій гавані*, 1956), прозаїк і перекладач з еспанської та італійської мов. Пише теж пародії під псевдонімом Хведосій Чичка.
- Василь Сокіл** — прозаїк, його повість *Така довга ніч* вийшла в нашому видавництві.
- Райнер-Марія Рільке** (1875-1926) — німецький ліричний поет з ознаками мистицизму в пізній творчості. Перекладачка *Марина Приходько* — авторка збірки поезій *Потойбіч мосту* (1967), померла передчасно 1982 р.
- Богдан Нижанківський** (він же і Бабій) — поет і прозаїк, автор шести збірок поезій, трьох збірок оповідань та повісти *Свято на оселі*. Готується до друку книга його зібраної прози. Поет помер у січні ц. р. Жив у Детройті.
- Роберт Енрайт** — Вінніпегський письменник і радіокоментатор. Він дописує до тижневого відділу культури в газеті *Морнінгсайд* і часто пише про мистецтво для журналів *Канадієн арт* і *Меклінз*. Енрайт також редагує *Бордер кросінгс*, кварталник мистецтва в Вінніпезі.
- Юрій Бережницький** — лікар, фахівець легеневих недуг, колишній завідувач Туберкульозним відділом при Управлінні охорони здоров'я штату Пенсільванія та викладач клінічної медицини в Медичному коледжі Джефферсон у Філадельфії. Під сучасну пору консультант міського і штатного управління охорони здоров'я. Від довшого часу займається студіями мистецтва, особливо іконографії.
- Іван Лучечко** — одержав звання магістра історії Східної Європи та бібліотекарства в Колумбійському університеті. Працює заступником директора бібліотеки та викладає історію Східної Європи в Штатному коледжі Джерзі-Сіті.
- Марта Богачевська-Хом'як** — історик, спеціалізується в країнах Східної Європи. Викладає в Університеті Джовніза Гопкінса (штат Меріленд), готує до друку книжку про історію жіночого руху на Україні.
- О. Ж.** — скінчив факультет чужих мов Одеського університету. Працював викладачем і перекладачем. У США з 1974 р. Викладав українську та російську мови. В *Сучасності* працює з 1981 р.
- Євген Стахів** — український політичний і громадський діяч, активний учасник протинімецького підпілля на Україні часів Другої світової війни, зокрема на Донбасі та Дніпропетровщині. В США з 1949 р.
- Леонід Плющ** — математик за фахом, колишній працівник Київського інституту кібернетики, колишній політичний в'язень. Від 1976 р. перебуває у Франції. 1980 р. з'явився у в-ві "Сучасність" його спогади *У карнавалі історії*.
- Анна-Гая Горбач** — живе в Німеччині, перекладає на німецьку мову багато творів української літератури й самвидаву.
- Сергій Солдатов** — 1933 р. народження, росіянин, закінчив Ленінградський політехнічний інститут, викладав у Політехнічному інституті в Талліні. Звільнений з праці за участь у правозахисному русі, приміщений у психушці. Після звільнення заарештований у січні 1975 р. і засуджений на 6 років таборів за участь в Естонському національному русі. Звільнився з ув'язнення в січні 1981 р. і в травні того ж року виїхав на Захід. Живе в Мюнхені.

**УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:**

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайца- рія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainianische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST»

Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarskyj

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статей та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів. Ціна 8 ам. дол.

Олександр Смотрич

УЖИНОК

1985, 116 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка поем Олександра Смотрича філософськи вдумлива, по-людськи зворушлива й поетично вивершена. Поезії викличуть у читача усмішку або краплю смутку, піднесуть до духових небес або занурять у надри земних буденностей.

Ціна: 6,50 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорюка. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жадлих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ

254 West 31st St., 8th Floor

New York, NY 10001